

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему: «**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ
МЕНТАЛЬНОСТІ**»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності 081 «Право»
Іванов Арсен Олександрович

Керівник: Цельєв О.В.
кандидат юридичних наук, доцент

Рецензент _____

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2020 р.

КИЇВ 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	8
1.1. Ментальність та менталітет: єдність та відмінність понять.....	8
1.2. Зміст поняття правової ментальності.....	16
2. НАЙДАВНІШІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	23
2.1. Найдавніше звичаєве право та його відображення в правовій ментальності.....	24
2.2. Формування української правової ментальності в часи існування Русі.....	33
2.3. Вплив Східної Римської Імперії (Візантії) на формування української правової ментальності	41
3. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	47
3.1. Канони західної та східної гілок християнства як джерела формування української правової ментальності.....	47
3.2. Відносини між Монгольською Імперією та Руськими князівствами в розрізі впливу на українську правову ментальність	60
3.3. Закони й правові звичаї Середньовіччя в контексті впливу на формування правової ментальності українців	65
3.4. Козацька доба як джерело формування української правової ментальності	76
3.5. Народна творчість як вияв української правової ментальності.....	82
4. НОВІТНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	88
4.1. Формування української правової ментальності у XIX — XX сторіччі.....	88
4.2. Формування української правової ментальності у XX — XXI сторіччі.....	95
Висновки	101
Список використаної літератури	105

ВСТУП

Українська правова ментальність — це феномен, який загалом відзначає наше підсвідоме ставлення до права та правових феноменів. Саме від правової ментальності залежить загальне ставлення українців до права. І, хоча правова ментальність у жодному разі не є обов'язковою нормою поведінки або набором стандартизованих реакцій на правові феномени, тим не менш, правова ментальність указує на основні закономірності в правовій поведінці та ставленні до права на підсвідомому рівні у широкого кола людей, що належать до одної великої соціальної групи.

У цій роботі представлено та проаналізовано основні, на думку автора, джерела формування української правової ментальності.

Актуальність дослідження: Питання джерел формування української правової ментальності у вітчизняній науці здебільшого доволі малодосліджене, хоча дослідження безпосередньо про правовий менталітет та ментальність існують.

Зв'язок української ментальності та права є, на перший погляд, неочевидним. Для того, аби «зв'язати» право і ментальність, варто звернутись до праці І. П. Лихолат «Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості)». В цій праці, обґрунтовується право як раціональна та позараціональна величина в тому розумінні, що право раціональне тоді, коли по-суті підкоряється законам логіки та методології [48, с. 13] тобто сформоване за таких собі «ідеальних умов» максимально об'єктивним суспільством.

Як риси позасвідомого в праві виділяються: *«...незаплановані (побічні) чи не передбачені результати людської діяльності в галузі права...»*

комплекс відповідних психологічних та гносеологічних феноменів, які виявляються як в процесі пізнання правових явищ, так і в діяльності по застосуванню права: емоції, сумніви, відчуття, почуття, афекти, пристрасті, інтереси, довіра,

швидке сприйняття, скорочений умовивід, практична мудрість, здоровий глузд тощо;

дія сфери безсвідомого, яка протистоїть свідомості як засобу здійснення опосередкованого знання.» [48, с. 13-14].

Тобто, позараціональне в праві є таким, що визнає, що кожній людині притаманні власні психологічні риси, які впливають на відношення людини в тому числі і до правових феноменів, а також на вплив безсвідомого (несвідомого) на право.

Так, під дією індивідуальних чинників, люди можуть мати різне відношення до права, по-різному відноситись до дотичних до права феноменів, та мати кардинально різні погляди на роль суспільства у праві, законотворчість, судову систему та навіть державу.

Відслідкувати кожну індивідуальну підсвідому рису, що виражається в правовій взаємодії як громадян між собою, так і з державою, абсолютно неможливо. Тому право завжди буде містити таку собі «невідому» як нераціональний елемент – власне людину, з її унікальним досвідом, емоціями та індивідуальністю, бо ж право не стерильне, і не може існувати суто в ідеальних умовах. Право створене людьми для людей, а люди, як відомо, далеко не завжди керуються об'єктивними фактами та логікою, часто піддаючись дії емоцій.

Тим не менш, завдяки історичному та психологічному аналізу, можна прослідкувати основні закономірності формування підсвідомого та несвідомого у відношенні до права, у різних соціальних груп людей. Таким чином, підсвідоме відношення до права це і є по-суті правова ментальність.

В роботі дослідження звужене саме до джерел формування такого підсвідомого відношення до права в українського народу. Дослідження джерел формування правової ментальності українців, допоможе краще зрозуміти деякі узагальнені риси, що притаманні українцям по відношенню до права, та допоможе прослідкувати шлях формування правової ментальності українців протягом усієї історії аж до сьогодення.

Це є важливим і тому, що розуміння процесів та закономірностей формування як позитивних, так і негативних рис української правової ментальності, дозволить у майбутньому ефективно боротись з негативними рисами української правової ментальності, і сприяти формуванню позитивних.

Варто також зазначити, що правова ментальність є складовою кожної правової системи [49, с. 337], і наявність тих, чи інших рис правової ментальності, також визначає цивілізаційну парадигму народу-носія відповідної правової ментальності. Таке відношення також є важливою темою дослідження, для того, аби поставити крапку в питанні, чи відноситься українська правова ментальність до правової системи континентальної Європи, чи ж до російської парадигми.

У роботі будуть досліджені, зокрема, джерела походження таких рис української правової ментальності: прагнення до народовладдя (демократизм), прагнення до справедливості, прагнення до швидкого та ефективного правосуддя, прагнення до пошуку компромісів, нетерпимість до злочинців.

Окрему увагу також приділено питанню тих рис української правової ментальності, які сформувались в умовах пригноблення українського народу. Такими рисами, зокрема, є: непотизм (кумівство), правовий нігілізм та похідні від нього політичний та правовий інфантілізм, зневага до держави та державних органів, недовіра до суду та правоохоронної системи та комплекс меншовартості.

Межі дослідження: Географічні межі формування української правової ментальності, які будуть досліджені в цій роботі здебільшого стосуються меж сучасної України. Проте, точні межі залежать від досліджуваного періоду.

Так, досліджуючи право східних слов'ян, в період до існування Русі, фокус буде здебільшого на землях розселення полян як племені, про яке нам найбільше відомо з письмових джерел.

Під час дослідження формування правової ментальності за епохи Русі, географічними межами дослідження здебільшого виступатимуть ті частини сучасної України, які входили до її складу. Те саме стосуватиметься й дослідження

впливу владарювання Монгольської Імперії на формування української правової ментальності. В обох випадках варто вказати, що етнічними межами дослідження будуть саме слов'яни як найбільш очевидні предки сучасних українців.

Дослідження ж звичаєвого права українців після завершення монгольського панування буде стосуватись здебільшого сільських регіонів усієї України, що входила до складу Литви, Польщі, а згодом і Речі Посполитої. Такі межі здебільшого зумовлені тим, що саме в сільських регіонах збереглись правові традиції і установки Русі. Ці традиції і установки згодом призвели до формування багатьох важливих рис як українського менталітету загалом, так і правової ментальності зокрема.

Трохи складніше виявити географічні межі при дослідженні джерел формування української правової ментальності доби Козаччини. Тому мова здебільшого йтиме безпосередньо про Запорозжя та основні землі, що входили до складу Гетьманщини.

Насамкінець, дослідження впливу іноземного панування на формування українську правову ментальність у XIX – XX сторіччях, так і період незалежності, охоплюватимуть усю територію сучасної України.

Щодо часових рамок формування української правової ментальності, то в роботі відзначається, що про початок формування саме української ментальності як такої, в тому числі правової, можна говорити десь з VII-VIII сторіччя нашої ери й аж донині.

Метою роботи є виявити та дослідити основні джерела формування української правової ментальності, а також сформулювати визначення української правової ментальності.

Завдання:

- 1) Визначити та пояснити сутність поняття правової ментальності;

- 2) Визначити та проаналізувати основні джерела формування української правової ментальності;
- 3) Пояснити вплив висвітлених в роботі історичних подій, на формування тих чи інших рис української правової ментальності;
- 4) Проаналізувати народну творчість, а також усні та письмові першоджерела сучасників висвітлених у роботі подій, у контексті формування української правової ментальності;
- 5) Проаналізувати вплив християнства на формування української правової ментальності;
- 6) Підтвердити, на прикладі історичного аналізу, окремість шляху формування української правової ментальності відносно формування правової ментальності в парадигмі «руського міра»;
- 7) Підтвердити чи спростувати континуїтивність формування української правової ментальності протягом усього періоду, що висвітлено в роботі.

Об'єктом дослідження є історичні, фольклорні, правові та релігійні джерела формування української правової ментальності.

Предметом дослідження є історичні, психологічні та правові праці вітчизняних науковців, письмові та усні першоджерела, свідчення сучасників, аналіз історичних подій та вияви української правової ментальності в найновішій історії та сьогоденні.

Практичне значення дослідження: окремі положення цієї роботи можна використовувати для навчального процесу у сфері теоретичного правознавства та у сфері історії права та держави. У науковій сфері ця робота може бути базою для подальшого та глибшого дослідження висвітлених в ній проблем.

Методи дослідження: в роботі основними використаними методами є гносеологічний, герменевтичний та системний підходи, а також метод формальної логіки.

1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ МЕНТАЛЬНОСТІ

1.1. Ментальність та менталітет: єдність та відмінність понять

Ментальність та менталітет за своєю суттю є одночасно схожими та відмінними поняттями. Загалом, єдиного підходу до визначення жодного з цих понять не існує. Поза тим, попри відсутність єдиних чітких визначень, ці визначення загалом поділяють одні риси, які, будучи скомбінованими, дають загальне розуміння того, що таке менталітет і ментальність, і як вони різняться і співвідносяться.

Доцільним буде, в першу чергу, привести тлумачення понять менталітету що приведені в праці О. Штепи «До питання про сутність правової ментальності», які надані представником культурно-антропологічного напрямку – етнологом Л. Леві-Брюлем (1857-1939) і засновниками історіографічної школи «Аннали» М. Блоком (1886-1944) і Л. Февром (1878-1956): *«Менталітет спочатку позначав наявність у представників певного суспільства загального «розумового інструментарію», своєрідного «психологічного оснащення», що дає можливість індивідуально сприймати й усвідомлювати своє природне й соціальне оточення, а також самих себе.»* Це розуміння поняття менталітету є важливим тому, що, по суті є взагалі першим введенням поняття «менталітет» в науку [1, с. 129-130]. Це тлумачення поняття менталітету заклало основи, на яких згодом ґрунтувались усі подальші спроби визначити поняття менталітету. По суті, за цим визначенням, менталітет є набором підсвідомого досвіду, який допомагає людині усвідомлювати себе як частину своєї соціальної групи.

Н. Є. Новікова, в своїй праці «Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні», приводить наступне визначення менталітету: *«Під менталітетом, на наш погляд, слід розуміти особливий стиль світосприйняття – стиль мислення і поведінки, властивий тільки певному етносу. Менталітет дає можливість відкрити «таємницю національності», що полягає насамперед у манері розуміти речі.»* [2, с. 30-31]. Тут, менталітет визначається в дечому схожим на початкове визначення, але уточнюється конкретна соціальна група – етнос чи

національність. Тобто, менталітет за цим визначенням це наявність певного «складу розуму», характерного для конкретної соціальної групи – етносу.

На думку А. О. Рубана, наведену в праці «Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу», менталітет це - *«...інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільності; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів.»* [3]. Це визначення, на мою думку є найбільш обширним і точним, адже відображає велику кількість можливих видів вираження менталітету і вказує на належність характерних для менталітету рис до несвідомих психічних процесів. Також як один зі шляхів такого собі практичного вираження менталітету, вказується на те, що менталітет «відповідальний» за формування певних стереотипів поведінки, на ґрунті сформованого світосприйняття. Ці «стереотипи» поведінки також можна назвати такими собі шаблонами поведінки. Як буде відображено нижче, виникнення таких стереотипів поведінки можливе не лише в широкому сенсі, що стосується, наприклад, будь-яких форм поведінки усього українського народу, а й у вузькому сенсі, в тому числі і в правовій поведінці.

Нарешті, І. М. Коваль, у своїй праці «Поняття правового менталітету: Філософсько-правовий аспект», наводить наступне визначення менталітету: *«Менталітет – явище абстрактне, індивідуально зорієнтоване, проте, водночас, охоплює мислення й інших представників конкретного етносу, нації. Одним із фізичних проявів цього феномена є людська поведінка. Учинковий аспект людської діяльності закономірний особливостям менталітету особистості чи соціогрупи, до якої вона належить. Саме тому можемо констатувати, що менталітет є складовою будь-якої діяльності людини.»* [4, с. 457]. Це визначення загалом

повторює, хоч і не дослівно, сутність попередніх, та вказує на те, що менталітет є складовою будь-якої діяльності людини. Також вказується, що певна поведінка, чи дії людини залежать від менталітету як самої людини як індивіда, так і менталітету соціальної групи, до якої ця людина належить. З цим положенням лишається лише погодитись, адже вважати менталітет універсальним, та однаковим для всіх є неправильним. І в кожного індивіда він знаходить своє, унікальне виявлення. Та все ж, менталітет соціальної групи може визначати основні напрями розвитку індивідуальних проявів менталітету.

Наведені визначення та тлумачення є на перший погляд різними. Але, варто звернути увагу на спільне між ними – менталітет визначається як спільні риси поведінки в певній групі людей (в цитованих визначеннях здебільшого спільні риси поведінки етносу/нації). Це, безумовно, не всі можливі визначення поняття «менталітет», та наводити всі можливі його варіації є неефективним шляхом. Загалом, як і найперші, визначення менталітету, так і більш сучасні, сходяться в тому, що це притаманні певній групі людей шаблони поведінки. Хоча деякі вчені, навіть в цитованих визначеннях, говорять про менталітет майже як про імператив правил поведінки для індивіда, належного до такої групи, я вважаю це твердження хибним. На мій погляд, менталітет безумовно має певні індивідуальні шляхи вираження, а загальний менталітет групи це, скоріше, спільний ґрунт для виявлення певних загальних закономірностей в поведінці і діях людини.

Отже, менталітет — це внутрішній вплив на поведінку людини, на кшталт свідомості або світосприйняття. Причому, це може бути не тільки така група людей як етнос, а також і релігійні групи, політичні, класові, національні і т.д. [2, с. 31].

Менталітет також існує в науці і як правова величина.

Зокрема, в цитованій раніше праці І. М. Ковалю, зазначається, що такими науковцями як В. Синюков, Д. Меньяло, Р. Байніязов та А. Коваленко, правовий менталітет визначається як окремий «підвид» менталітету (хоча й не відділяється від загального визначення). Також, відзначається, що правовий менталітет є

основою формування правосвідомості, ставлення групи людей до права, визначення себе суб'єктами правозастосування та правосприйняття [4, с. 462].

Правовий менталітет – це внутрішній вплив на правову поведінку людини, що є фундаментом формування правосвідомості.

Дослідивши ці праці можна вже більш імперативно, зробити висновок – менталітет це категорія, яка включає в себе загальні шаблони поведінки різних груп людей. Тобто, незалежно від того, який підвид менталітету досліджується (релігійний, правовий, політичний) – результат завжди буде стосуватись саме окремої групи людей, яких можуть об'єднувати в групи абсолютно різні ознаки та причини.

Ментальність же, є поняттям хоч і похідним від менталітету, все ж таки має певні відокремлювані ознаки. Висвітлити різницю між менталітетом і ментальністю є важливим в контексті цієї роботи, адже предметом дослідження є саме джерела походження української **правової ментальності**, а не **правового менталітету**.

Визначення поняття ментальності (здебільшого маючи на увазі *українську ментальність*) в українській науці дають доволі часто [1, с. 129-131]. Але от визначити спільне в цих визначеннях є більш складним завданням. Існує багато визначень, іноді навіть таких, що суперечать одне одному. Нижче розглянемо основні визначення поняття «ментальність».

А. О. Рубан визначає ментальність як:

«...частковий, аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості. Ментальність — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти.

...ментальність — це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, що визначає поведінку людини» [3].

За цим визначенням, ментальність – це більш індивідуальна риса, хоча й похідна від колективного менталітету, яка має вплив на поведінку людини та її ставлення до свого оточення.

Тобто, якщо дотримуватись цього визначення, то людина, що є носієм національного (наприклад: українського) менталітету, є також і носієм окремої національної ментальності. Хоча і менталітет, і ментальність показують певні закономірності в поведінці людини, ментальність це більш персоніфіковане вираження підсвідомого досвіду, що меншою мірою пов'язаний з загальними поведінковими шаблонами групи, а в більшій саме в діях індивіда в широких межах загального для його соціальної групи досвіду.

В раніше цитованій праці О. Штепи, наведено ще декілька цікавих визначень ментальності, деякі з них цитовані нижче:

«О. Г. Усенко запропонував визначати ментальність як «універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати в собі типові інваріантні структури, у яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу». Своє конкретно-історичне втілення ментальність знаходить у безлічі менталітетів різних епох і народів.» [1, с.130].

«В. В. Козловський визначав ментальність, з одного боку, – як «спосіб повсякденного відтворення, збереження звичного укладу життя і діяльності». З іншого боку, як «якість або групу властивостей, а також сукупність когнітивних, афективних і поведінкових характеристик мислення індивіда або групи.» [1, с.130].

«Д. Чижевський уважав, що ментальність народу відзначається національним світоглядом, виділяв чинники, які характеризують національний тип (народна творчість, яскрава епоха пробудження національної свідомості, видатні представники народу тощо).» [1, с.130].

«У даний час визнається, що менталітет – це напрям думок, загальна духовна настроєність, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу й закріплює єдність культурної традиції. Категорію «менталітет» можна розуміти як у вузькому, так й у широкому значенні. У вузькому – це мова, слова. У широкому – додаються ритуали, звичаї, музика, спів, мистецтво» [1, с.131].

Проаналізувавши ці визначення, можна дійти висновку, що ментальність це більш вузьке, персоніфіковане вираження загального досвіду великої соціальної групи (наприклад – народу), який сильно залежить, та ґрунтується на менталітеті. Тобто, вона є практичним вираженням теоретичних навичок (яким є менталітет)

Також цікаву думку щодо суті ментальності можна знайти у В. Храмової: *«Ментальність – це спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення» [5, с. 4].*

За цим визначенням відмічається, що ментальність це свого роду світобачення, що конкретизує та виражає загальний психологічний досвід великої соціальної групи.

Тобто, враховуючи усі цитовані визначення, ментальність це свого роду єдиний практичний вияв історично сформованої поведінки великої групи людей.

Враховуючи цитовані визначення та загалом опрацювання літератури з даного питання, я би сказав, наводячи аналогію, що менталітет та ментальність співвідносяться як будівельний матеріал, і готова будівля. Менталітет – це одночасно і фундамент, і креслення абстрактного будинку, які дають головну ідею того, як має виглядати будинок. Будинком же в цій аналогії виступає ментальність. Цей абстрактний будинок вибудовує кожен член суспільства самостійно, хоча й засновуючись на досвіді попередніх «будівельників». І хоча основна ідея і фундамент в такого індивідуума будуть більш-менш однакові з іншими, результат буде залежати не тільки від фундаменту та основної ідеї, але й від персональних вподобань та персонального досвіду.

Тому сказати, що ментальність у всіх однакова — неможливо. Неможливо також за допомогою вивчення феномену ментальності використати її як загальний диференціал усіх людей одної групи. Адже хоча й у цих людей буде дуже багато спільного (наприклад: історичне минуле, спільний погляд на певні речі, спільне ставлення до різних явищ), при цьому в них буде й багато відмінного, адже, засновуючись на власному особистому досвіді, людина, хоч і діє в рамках своєї групової ментальності (національної, класової, релігійної чи будь-якої іншої), все одно буде діяти унікально, не однаково з усією повнотою своєї соціальної страти [6, с. 267-268].

Отже, завершуючи цей підрозділ, необхідно відповісти на основні питання, що поставлені в самій його назві: єдність та відмінність понять «ментальність» та «менталітет».

Менталітет і ментальність єдині в тому ж сенсі, в якому єдині основа та похідна. Менталітет — це більш загальна категорія, яка об'єднує групи людей в єдиному, але дуже загальному шаблоні поведінки. Менталітет — це також загальне минуле, яке динамічно формувалось протягом поколінь, і формується й надалі [7, с. 121].

Ментальність єдина з менталітетом в тому сенсі, що вона є практичним вираженням цього загального минулого та загальних шаблонів поведінки. Тобто ментальність — це своєрідне «застосування» менталітету на практиці індивідами, протягом багатьох поколінь [4, с. 457; 8].

Менталітет і ментальність також відмінні в тому самому сенсі, в якому вони єдині. Хоча ментальність і походить від менталітету, й ці поняття тісно переплетені між собою, це не одне й те саме. По суті, вони різні, як влучно зазначено в І. М. Ковалю, так само як «теорія та практика» [4, с. 457].

Усе вищезазначене також справедливе й для правової ментальності та правового менталітету, адже в цьому випадку те, що вони мають певну групову детермінанту від загального поняття, не означає, що до них не застосовуються загальні для «основних» менталітету та ментальності правила.

Та все ж таки, на мою думку, менталітет і ментальність мають достатньо спільних рис, аби сказати, що вони скоріше єдині, ніж ні. Хоча й основна увага в цій роботі і приділена правовій ментальності, в наступних розділах вплив правового менталітету в жодному разі не ігноруватиметься.

1.2. Зміст поняття правової ментальності

Після надання чіткого розмежування між загальними поняттями менталітету та ментальності, й аналізу їх визначень варто також визначити поняття «правова ментальність».

Поняття правової ментальності (зокрема, і української правової ментальності) є не сильно дослідженим в українській правовій науці.

Це, одночасно, і створює певні труднощі, адже великої кількості авторитетних думок з цього питання дослідити просто неможливо, так і дещо додає визначеності (особливо відносно минулого підрозділу), оскільки та кількість визначень, які все-таки існують в українській правовій науці, є більш однотайними в своїх поняттях.

Варто також додати, що для цілей цієї роботи, в першу чергу інтерес представляє не «загальна» правова ментальність (що було б занадто амбітним проектом навіть у рамках лише європейської цивілізації), а саме *українська* правова ментальність. А, враховуючи визначення ментальності з попереднього підрозділу, українська правова ментальність ще й тісно пов'язана з поняттям українського правового менталітету.

Отже, українська правова ментальність це національний підвид правової ментальності, яка, у свою чергу, є груповим видом ментальності. Якщо йти іще далі, то українська правова ментальність — це практичне вираження шаблонів правової поведінки українців.

Але перед тим, як повністю надати власне визначення, вважаю доцільним звернутись до плодів праці науковців, які досліджували це питання.

Для початку, варто проаналізувати визначення правового менталітету.

Так, в І. М. Ковалю зазначено, що:

«У правовій поведінці, менталітет відображається у ставленні особистості чи групи людей до законодавства, державної влади.» [4, с. 457].

У статті «Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження» за авторством В. Павловської-Кравчук міститься наступне поняття:

«...правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові і стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової діяльності» [9].

Тобто, на прикладі цих визначень бачимо, що визначення правового менталітету загалом зводиться до того, що це історично сформоване, загальне ставлення певної соціальної групи до права загалом, та деяких його виявів зокрема. Власне, більшість визначень правового менталітету зводяться до цього, тому перевантажувати цей розділ цитуваннями немає сенсу. Зазначу лише, що схожі думки можна знайти в А. І. Коваленка¹, Л. Пушкарьова, Д. Меняйла², І. Дмитрієнка, І. Шаповалова³, раніше цитованого О. Штепи та інших.

Правова ментальність, якщо враховувати, що вона походить від правового менталітету, поділяє з ним багато спільних рис. Це також видно й у визначеннях, які давались українськими вченими.

Для цілей цієї роботи, основним, як на мій погляд, є визначення, в яких відображені два основні «елементи» правової ментальності. Це, по-перше, визначення правової ментальності як явища, яке має дуже тривалий час формування. А по-друге, як феномену, що практично відображає певні правові стереотипи, звички та відношення до права у групи людей. Враховуючи, що здебільшого мова йтиме саме про українську правову ментальність, то в контексті роботи, релевантними будуть

¹ І. М. Коваль, «Правовий зміст менталітету», с. 122

² І. М. Коваль, ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ, с. 458-462

³ Роль і значення правового менталітету для забезпечення ефективності конституційного законодавства» за авторством Костана О. В., Руснак В. М. та Бугина В. В., с. 102

саме правові стереотипи, звички та відношення до права конкретно українців, як нації.

Відповідне згаданим критеріям визначення можна знайти, наприклад, у О. Штепи: *«правова ментальність, ... формується під впливом права, правових звичаїв, принципів, і являє собою ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш засвоєними є цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот»* [1, с. 131].

З цим визначенням я загалом погоджуюсь, бо воно, на мою думку, відображає як основну сутність правової ментальності, так і демонструє пов'язаність поняття правового менталітету та правової ментальності. Тобто, вказується на те, що під впливом права та його виявів, формується і певний стереотип правової поведінки.

Більш розгорнуте визначення правової ментальності (в тому числі української правової ментальності) надає І. М. Муляр у своїй статті «Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект»:

«...правова ментальність – це філософське поняття, яке фіксує сукупність (систему) віковичних, стійких (сталих) світоглядних архетипів, принципів, матриць, стандартів, стереотипів права певного соціального суб'єкта, яку зумовлені історичними, соціально-економічними, політичними, традиційними, природними та іншими чинниками і реалізуються у способах та формах його правової життєдіяльності.» [10, с. 194].

«Дуже часто це – вияв колективного несвідомого народу, нації, суспільної групи, що формується від найдавніших форм світогляду протягом багатьох поколінь в результаті переробки хаотичного і різноманітного інформаційного потоку у більш – менш упорядковану картину світу і функціонує як явище світоглядного порядку. Це сумарний результат психічної діяльності кожного з людей, що були і є складовими цієї спільноти (нації, народу тощо).» [10, с. 194].

Це визначення демонструє, що правова ментальність формувалась (і формується) через довгу сукупність набуття правового досвіду, що зумовлений великою кількістю зовнішніх чинників, які мали безпосередній вплив на формування правового досвіду народу. Власне, за цим визначенням, правова ментальність і є вираженням такого, сформованого за допомогою великої кількості зовнішніх чинників, правового досвіду.

Завдяки опрацюванню праць цих вчених, в мене і склалось те розуміння необхідних елементів правової ментальності, про яке йшлося вище.

За сутністю, інші українські вчені визначають правову ментальність і як усталене відношення до права, і як сформовану правову поведінку, і як такий собі замітник (чи відповідник) правосвідомості [11, с. 102].

Ця різниця обумовлена тим, що феномен української правової ментальності досліджують як юристи, так і філософи, психологи, політологи та історики. Тому не існує єдиного інституційного підходу до визначення української правової ментальності (адже вчені, що досліджують ці питання, належать до різних сфер науки). Це доволі закономірно, враховуючи, що, наприклад, вченому-психологу буде легше надати визначення менталітету і ментальності загалом, ніж, наприклад, ученому-юристу. Це, звичайно, не загальне правило, й, безперечно, існують юристи, які без проблем зможуть визначити загальні поняття менталітету та ментальності самостійно, але все ж таки в більшості ситуацій, на мій погляд, усе відбувається саме таким чином. Водночас, визначати поняття правової ментальності може бути легше юристові, а не психологу, бо ж з суто «практичної» точки зору юрист стикається з правом та його виявами частіше, ніж представники інших професій.

Та все ж таки, будь-які визначення правової ментальності є важливими, бо, як зазначалось раніше, питання є дуже малодослідженим. Враховуючи все, що згадувалося вище, хотілося б і собі долучитись до тих нечисленних українських вчених, що вже надавали власне визначення української правової ментальності.

Отже, **українська правова ментальність, це – похідний від правового менталітету груповий, динамічний феномен, що формувався протягом багатьох поколінь, і який вбирає в себе набутий правовий, та дотичний до права досвід усієї спільності українського народу. Цей феномен полягає у внутрішньому підсвідомому ставленні усієї історичної спільності українців, до права, та відповідному його впливі на здійснення правової поведінки.**

Важливо також поговорити про моє власне ставлення до співвідношення правової ментальності та правосвідомості. В науці загалом ці поняття сприймаються як споріднені, проте не ідентичні явища.

На мою думку, правова ментальність та правосвідомість є дуже схожими поняттями. Ці обидві величини впливають на відношення до права та його аспектів. Основною їх різницею, на мій погляд, є різниця у часі формування та вияві.

Так, правова ментальність формується протягом дуже тривалого часу, буквально протягом століть. Це формування, відбувається на основі впливу на свідомість народу ряду історично сформованих зовнішніх чинників, в першу чергу – симбіозу історичного та правового досвіду. Правова ментальність формувалась тисячі років тому, формується зараз, і буде формуватися і далі. Тому, зміни у правовій ментальності відбуваються дуже повільно, бо правова ментальність це більше про загальні уявлення про право та відношення до нього. Але загалом, змінюється вона дуже повільно, і може бути більш-менш схожою для декількох поколінь.

Правосвідомість, у свою чергу, є куди вужчим у часовому вираженні поняттям. Вона здебільшого існує лише в межах однієї історико-правової парадигми, не часто виходячи за її межі. Хоча сутність її вираження також базується на правовідношенні та праворозумінні, як і у випадку з правовою ментальністю, це вираження є більш «негайним» за своїм характером, такою собі миттєвою реакцією на вияви права «прямо тут і зараз».

В іншому ж, правосвідомість та правова ментальність дуже тісно зв'язані. Так, правосвідомість є інструментом вираження правових стереотипів, сформованих

правовою ментальністю. А правова ментальність, у свою чергу, формується, в тому числі, «завдяки» виявам правосвідомості в конкретний історичний період. Тобто, один з сучасних виявів нашої правової ментальності — це правосвідомість. І наша сьогоднішня правосвідомість, зіграє роль в формуванні правової ментальності в майбутньому. Так само правосвідомість, скажемо, жителів Русі, стала одною з підвалин формування загальної української правової ментальності.

Тепер повернімось до визначення, бо воно потребує деяких уточнень, які не внесені в текст для того, аби не перевантажувати його, а тому я їх наводжу нижче.

Українська правова ментальність є груповим феноменом в тому сенсі, в якому вся спільність українського народу є великою соціальною групою. Тобто, цей феномен є характерним для великої соціальної групи українців як нації.

Українська правова ментальність є динамічною тому, що хоча вона й формується дуже довгий час (буквально понад тисячу років, станом на сьогодні), її формування триває навіть зараз. І формуватися українська правова ментальність не припинить доти, доки українці існують як нація, якій притаманні певні риси, що виділяють нашу правову ментальність саме як **українську** правову ментальність.

Під правовим та дотичним до права досвідом маються на увазі всі взаємодії українського народу з правовими категоріями протягом усього нашого існування як окремої спільності. Такими категоріями є як і власні правотворчість і правові традиції, та власний досвід державотворення, так і іноземний вплив на українське право, чи то мирними шляхами, чи шляхом перебування українських земель (а з ними й українського народу) під пануванням іноземних держав.

Перебування українських земель у складі іноземних держав є окремим, дуже цікавим випадком. Адже, перебуваючи у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської та Російської монархій і, насамкінець, Радянського Союзу, український народ зазнавав певного правового впливу, а з ним набирался й певного правового досвіду, який безперечно залишив відбиток на нашій правовій ментальності.

Уся ця сукупність правового досвіду, починаючи від правових традицій та звичаїв древніх жителів Русі та їхнього досвіду взаємодії з законами, правом та державою, й аж до наших, сучасних, правових традицій, звичаїв та звичок, і наш сучасний досвід взаємодії, з уже нашими законами, правом та державою, й складає всю величну сукупність української правової ментальності.

2. НАЙДАВНІШІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Далі у роботі, буде проаналізовано основні джерела походження української правової ментальності. Починаючи з перших виявів слов'янського права та часів Русі. Починати аналіз більш ранніми періодами я вважаю неправильним, з наступної сукупності причин:

Оскільки очевидно, що українці в своїй більшості є східними слов'янами, починати аналіз джерел походження української правової ментальності, яка не могла почати формуватися раніше, ніж виникли перші ознаки стійких слов'янських спільнот, які почали вважати себе більш-менш одним народом, видається недоцільним. Хоча тут і не йдеться про те, що такі спільноти мали б обов'язково мати певні ознаки держави, тим не менш, варто зазначити, що виникнення держави має дуже значний вплив, на централізацію розрізнених громад і подальше формування нації. З формуванням народу починається також формування національного менталітету та ментальності. Тому, хоча й очевидним і беззаперечним є той факт, що право з'являється перед державою, для дослідження такого групового явища, як ментальність і менталітет, навіть якщо їх родовою ознакою є право, варто почати саме з перших ознак формування на землях сучасної України держави як правового інституту. Таку державність (чи, принаймні, початкові її форми) далекі предки українського народу мали ще до заснування Русі, але про це далі в роботі.

Також зазначу, що те, що **правова ментальність** в цій роботі, хоч і часто називається (і буде називатись) «національною» чи «українською» ментальністю, не означає, що українська нація сформувалась ще у VII-VIII сторіччях нашої ери. Сперечатись про час походження української нації також не є метою цієї роботи, а дослідження джерел походження правової ментальності, які починаються від першої присутності слов'ян на території України, є суто демонстрацією континуїтності певних правових традицій.

2.1. Найдавніше звичаєве право та його відображення в правовій ментальності

Як вже зазначалось раніше, для того щоб дослідити вплив звичаєвого права на формування української правової ментальності, треба зрозуміти звідки такий аналіз було б доцільно розпочати.

У передмові до цього розділу уже було висловлено думку про те, що етнічно українці у своїй більшості — це східні слов'яни. І, здавалося б, можна було б на цьому й закінчити, й почати аналіз звичаєвого права з часів Русі. Але тут вступає класична, для української науки відсутність єдності понять. Існує аж чотири основні версії початку формування українського народу (а з ними, виходить, що й формування будь-якого виду української ментальності). Тому спочатку варто коротко проаналізувати ці версії.

Отже, основними версіями походження українців, які наводяться в роботі «Концепції етногенезу українського народу в історичних інтерпретаціях» за авторством Ю. Т. Кириченко є:

- трипільська (а також її підвид трипільсько-арійська);
- ранньослов'янська;
- києворуська;
- пізньосередньовічна [12, с. 125-126]..

Адекватних доказів континуїтності етногенезу слов'ян від трипільської культури не існує [12, с. 126; 13], та й сама ідея походження української правової ментальності від культури, яка існувала більш ніж за чотири тисячі років до нас видається наївною, якщо навіть не небезпечною.

Пізньосередньовічна ж теорія — це радянська аберація, створена, щоб виправдати «братерство» східнослов'янських народів (українців, білорусів та росіян). За цією теорією, український народ (і, виходить, що й українська ментальність) почав своє формування лише у XII сторіччі нашої ери, а закінчив це формування у XIV — XVI

сторіччях [12, с. 127]. Ця теорія є доволі абсурдною, та явно штучно створеною для досягнення імперських політичних цілей. Абсурдною цю теорію особисто я вважаю тому, що якщо їй слідувати, то початок формування правової ментальності українського народу треба відраховувати після втрати Руссю стійких форм своєї державності. Тобто, якщо абстрагуватись від суто історичного контексту, на думку апологетів цієї теорії, правова ментальність українців почала формуватися лише на вже сформованій, існуючій як мінімум 200 років правовій системі, без усіляких закономірностей. Той факт, що таке формування не могло початись просто на рівному місці, я гадаю, окремо доводити не варто. Виникнення будь-якого виду ментальності це дуже тривалий процес, і ментальність має починати своє формування і з формуванням (чи відокремленням) певної спільності людей в окремі групи. Таке відокремлення, у випадку предків українського народу, просто не могло відбутись під час феодальної роздробленості на Русі, бо ж це означатиме, що логічної, послідовної та закономірної причини формування українського народу (і з ним менталітету) не було, а він просто виник посеред історії, бо спрацював якийсь тригер.

Більш цікавими та безперечно більш реалістичними, є киеворуська та ранньослов'янська теорії. Загалом, для контексту цієї роботи детальний аналіз цих концепцій не потрібен. Вони обидві сходяться на тому, що до утворення Русі, вже можна вести мову або про формування певної «протоукраїнської спільності», якщо слідувати думці В. Балущка, головного ідеолога киеворуської теорії [12 с. 127; 14 с. 109], або ж узагалі вже й безпосередньо українського народу, якщо слідувати думці М. Грушевського, засновника ранньосередньовічної концепції [15, с. 19]

Враховуючи, що дві найбільш реалістичні та обґрунтовані концепції не заперечують початку формування українства як спільності до формування Русі, то можна сказати й про початок формування спільної, групової, української (чи то протоукраїнської) ментальності. Враховуючи, що будь-яка спільнота людей починає взаємодіяти з правом одразу ж після зіткнення з необхідністю складної соціальної взаємодії, можна сказати, що, якщо формування українства почалось до

формування Русі, то й правова ментальність як накопичений та виражений правовий досвід теж з'явилась у той самий час.

Отже, українська правова ментальність почала своє формування в умовні часи «до Русі». Конкретні часові рамки в контексті найдавніших правових звичаїв нас цікавлять мало, але, враховуючи, що часом формування Русі здебільшого вважається IX сторіччя нашої ери, ми говоримо мінімум про VII-VIII сторіччя нашої ери.

На території сучасної України жило багато слов'янських племен, таких як поляни, древляни та волиняни. До заснування централізованої Русі як такої, ці племена здебільшого державності не мали й жили в племінно-родових общинах [15, с. 357-358]. Хоча такі общини були менш централізованими й складними, ніж державні утворення, це, тим не менш, не скасовує того, що в таких общинах існували певні правові норми та звичаї.

Загалом, як відмічає М. Бедрій у своїй праці «Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання»: *«у додержавну епоху єдиним джерелом права східних слов'ян був правовий звичай»*. Враховуючи, що існування докириличної східнослов'янської писемності ніким адекватно не доведене⁴, можна зробити висновок, що такі звичаї були виключно усними та передавались з покоління в покоління, як своєрідна традиція. [16, с. 50]

М. Бердій відзначає, що *«перші соціальні норми з'явилися у формі табу і дозволів»* [16, с. 51] і здебільшого засновувались на загальних поняттях добра і зла. Схожа думка висловлюється і в книзі «Історія європейської ментальності» [17, с. 484-485].

М. Бердій відзначає, що головними заборонами були: *«заборона інцесту (кровозмішання), заборона убивати родича; заборона залишати без допомоги (убивати) слабких і непрацездатних – осіб похилого віку, дітей, інвалідів»* [16, с. 51]. Такі заборони доволі явно витікають з нагальної необхідності врегулювати

⁴ Хоча можливість існування такої писемності я і не заперечую, та все ж вона точно була відсутня у ранніх східнослов'янських племен.

очевидно важливі для суспільства суспільні відносини, про що також йдеться й у цитованій роботі.

Такі заборони чи «табу», безперечно відкладались в підсвідомості наших предків. І хоча й для сучасної людини ці «норми» є скоріше нормами соціальної поведінки ніж правової, вони, безперечно, залишили свій відбиток на українській правовій ментальності. Оці примітивні табу сформовані на рівні настанов будь-якому українцю колись могла читати бабуся (скоріш за все, на прикладі Біблії, але про це трохи пізніше). По суті, ці норми означають «не май сексу з родичами, не убивай родичів, допомагай і не шкодь людям з особливими потребами, дітям і старим». У цих цінностях відображено те, що люди тоді жили саме в **родових** общинах, а більшість заборон стосується саме шкоди для родичів [16, с. 51]. Та тим не менш, ці заборони еволюціонували й щодо не-родичів, з розвитком суспільних відносин і комунікацій.

Отже, оці перші більш моральні, ніж правові настанови, мають свій відбиток на нашій ментальності до сих пір. Авжеж, ці діяння заборонені й законом, але якщо людина є повноцінним членом суспільства, без психічних відхилень, то вона дотримується цих норм на рівні інстинктів. Більшість людей не здатні на вбивство, бо оце правило «не убивай» було закріплене настільки давно, що відхилитися від нього можна лише за наявності певних психічних відхилень чи настання екстремальних ситуацій.

Так само наша підсвідомість підкидує нам відразу до сексуальних зносин з родичами, в тому числі тому, що колись наші предки жили в напівзакритих родових общинах. Про походження цього табу та його конкретні підстави достеменно невідомо. Позатим, у родоплемінних общинах ця заборона була доволі поширеною, про що пише, зокрема Зигмунд Фройд [46, с. 43]. Скоріш за все, цей підхід видавався нашим предкам прагматичним, певним чином пов'язаним із традиціями їх общин, або ж сформувався завдяки біологічним чинникам. І, насправді, як буде продемонстровано далі в роботі, більшість шаблонів поведінки, закріплених в

українській правовій ментальності, є практичними, принаймні, в уяві наших предків.

Але таке ставлення до чогось як до «практичного», не обов'язково існувало через наявність практичного сенсу і, здебільшого, як і у випадку інцесту, скоріш за все було пов'язане з традиційними уявленнями про мораль та релігію, яким надавався практичний зміст. Хоча іноді можна прослідкувати й заборони, продиктовані звичайною логікою, бо ж, наприклад, убивство будь-яких членів своєї спільноти не сприяє досягненню спільного блага маленької родової общини.

Отже, такі табу є важливим джерелом української правової ментальності, адже вони укорінились у нашій свідомості настільки глибоко, що досі ці заборони є якщо не караними законом (а закон у цьому випадку — це не забаганка держави, а саме позитивне вираження суспільного запиту), то точно такими, що масово засуджуються суспільством.

Тепер розберімо ранній устрій цих слов'янських родоплемінних общин.

Оскільки ранні племена суспільства не мали централізованої одноосібної влади (умовного князя), то за дотриманням правових норм слідували, здебільшого колегіально, найбільші авторитети конкретного суспільства. За загальним правилом такими «авторитетами» були найстарші люди конкретного племені. Це, до речі, також мало свою роль у формуванні одного з виявів української ментальності, яка, тим не менш, на сьогодні має мало спільного з правом, а саме — повагу до старших.

Також відмічається, що тодішні слов'янські племена приймали більшість рішень колегіально, силами всієї общини [16, с. 51-52]. Варто відзначити, що майже ніколи не згадується стать людей, що брали участь в таких зборах, та керуючись загальними тенденціями того часу, та й враховуючи загальний патерналізм, що характерний для індоєвропейських народів, скоріш за все, такі збори були суто для вільних дієдатних чоловіків.

Можна сказати, що стан справ, за якого всі важливі питання в племені вирішувались колегіально, — це більш-менш загальна риса майже всіх давніх європейських племен.

Відомо, що германці, які вели осілий спосіб життя, здебільшого не мали єдиного зверхника з абсолютною владою. Так само й кельти, і іберійці, і італіки (в тому числі, ранні римляни).

Іноді, звичайно, такий зверхник з майже абсолютною владою обирався, наприклад для ведення війни. Але такий «виборний» володар дуже нечасто мав змогу вершити правосуддя будь-якого типу, окрім як за військові злочини чи зраду. Причому практика обрання тимчасових військових командирів з майже абсолютною владою була характерна як для домонархічних римлян, так і для греків часів майже усіх періодів своєї історії, так і для германців (згадати того ж Армінія⁵), так і для кельтів (наприклад, Бренн⁶ або Верцингеторикс⁷).

Усі випадки обрання собі єдиного лідера в племінних общинах мали зазвичай два результати залежно від ступеня централізації таких суспільств.

У першому випадку після закінчення війни чи будь-якої іншої ситуації, для якої такий лідер обирався, виборний зверхник складав з себе владні повноваження, а нового лідера не обирали аж до настання нового надзвичайного стану.

У другому випадку, якщо, наприклад, надзвичайний стан сильно затягувався, такий лідер лишався при владі достатньо довгий час та починав потихеньку вести свій народ в бік будь-якого виду одноосібної влади.

У залежності від того, наскільки такі суспільства були централізовані, та, зважаючи на рівень їх цивілізованості, це також приводило до різних наслідків.

⁵ Вождь германського племені херусків, який розбив римлян в Тевтобурзькому лісі.

⁶ Вождь кельтського племені сенонів. Його облога Риму відома з легенди про гусей, що нібито врятували Рим.

⁷ Вождь кельтського племені арвернів. Відомий своїм протистоянням з Юлієм Цезарем під час римського завоювання Галії.

У римлян епохи Республіки, коли Луцій Корнелій Сулла⁸ не склав своїх одноособових владних повноважень, почалась громадянська війна. І, хоча, наприкінці свого життя, він відновив повноту республіканських традицій, в римському суспільстві вже з'явилися прибічники одноосібного панування над республіканським. Це, у свою чергу, призвело до того, що за Октавіана Августа було скасовано Римську Республіку та розпочато епоху принципату Римської Імперії.

Водночас, у менш цивілізованих германців, хоча й час від часу з'являлись навіть спадкові монархи [17, с. 488], вони дуже довго не призводили до надмірної централізації суспільства та відходу від принципів загального (патерналістського) народовладдя. Лише коли прийшла доба Великого переселення народів, і германці почали завойовувати території римських провінцій, і створювати свої постійні, централізовані держави, влада в них стала одноосібною та спадковою.

У випадку східних слов'ян, до виникнення Русі ми майже нічого напевно не знаємо про обрання одноосібних лідерів навіть для ведення війни. Тим не менш, аналізуючи, наприклад, легенду про заснування Києва, відображену в «Повісті врем'яних літ» відзначено, що кожен з трьох братів, а саме: Кий, Щек та Хорив, «...**володів** кожен родом своїм.»⁹ [18]. В Українській малій енциклопедії наводиться ще й продовження пасажів про трьох братів із менш популярних версій літопису про те, що «*По смерті Кия, Щека й Хорива сини їх і внуки, що походили від них у простій лінії, княжили многи літа*», а також, що «... відомі легенди про героя Кия, основника Києва, князя що також збудував оселю над Дунаєм, та якого з почестями приймав візантійський цісар»; у тій самій праці зазначено, що цим «візантійським цісарем» скоріш за все міг бути імператор Східної Римської Імперії Юстиніан, що правив у VI сторіччі нашої ери [19 с. 631-632].

Тобто, якщо повністю взяти цю легенду на віру, то десь у VI сторіччі нашої ери, в східних слов'ян (а конкретно — у племені полян, представником і засновником

⁸ Римський державний діяч, що встановив в Римі одноосібну диктатуру у 80-х роках до нашої ери.

⁹ Переклад з давньоруської В.В. Яременка

якого був Кий згідно з «Повістю врем'яних літ»), був єдиний лідер, з княжою (монархічною) владою, який крім того, що мав владу представляти свій народ в міжнародних зносинах, ще й разом з братами передав свою владу у спадок, хоч і ненадовго, враховуючи, що зазначається, що передавалась ця влада виключно по «простій лінії», тобто княжили лише прямі нащадки легендарних братів.

Та як би не хотілось вірити в таку красиву історію, навряд чи вся ця легенда є правдивою, та й писались її найперші варіації вже за існування централізованої слов'янської держави. Поза тим, вона дає нам цікавий приклад впливу на українську правову ментальність. Навіть якщо ця легенда неправдива частково, ба навіть і повністю, існування в літописі інформації про те, що троє братів були саме володарями своїх родів, а в деяких версіях — навіть спадковими монархами, показує, що у свідомості літописців епохи Русі склалось враження, що монархічна влада є для їхнього народу явищем континуїтивним, а значить і закономірним.

Отже, однозначно сказати про те, що в давніх східних слов'ян (чи щонайменше в племені полян, представниками якого були легендарні брати) була наявна традиція відходу від народовладдя в бік одноосібної, монархічної влади, неможливо. Та тим не менш, враховуючи загальні тенденції в схожих суспільствах інших народів та й загальну практичність, з якою наші предки підходили до правових явищ, скоріш за все такі правителі час від часу з'являлись. Просто так само, як і в германців, практичної потреби в сильній централізації племен у державу не існувало. Тому навіть якщо після закінчення надзвичайних станів, лідери не складали своїх повноважень, то спадковий монархічний лад тримався в розрізненних родово-племінних общинах недовго. Це, знов-таки, показує, що протоукраїнській правовій ментальності навіть у питанні обрання центральної влади був властивий суто практичний підхід, хоча такий практичний підхід демонстрували майже всі індоєвропейські племена, що проживали в Європі та відповідали тодішньому рівню цивілізованості східних слов'ян.

Тепер також варто розглянути підхід до покарань в наших предків.

У роботі М. Бедрія відзначається, що першими покараннями за злочини були своєрідні відкупи (штрафи), вигнання, заходи фізичного впливу та кровна помста [16, с. 55].

У такому підході до покарань вже видно такі собі «нотки» переваги емоційності над практичністю. Хоча штрафи, вигнання і заходи фізичного впливу (наприклад, побиття) мають доволі просте практичне значення – превенція та відшкодування збитків, сказати те саме про кровну помсту важко.

Кровна помста це суто емоційна величина. Вона не має жодного практичного сенсу, і, скоріш за все, була або «підглянута» в сусідів, або розвилась як частина релігійного культу. Хоча відстоювання справедливості, безперечно, є важливим, таке її розуміння є суто примітивним поняттям, яке покликане лише вгамувати спрагу до крові кривдника спільноти, до якої належить індивід.

Насправді, неможливо прослідкувати, коли саме кровна помста увійшла в правові системи наших предків, та це був дуже стійкий шаблон «правової» реакції на правопорушення, адже за свідченнями, що їх наводить М. Бедрій, кровна помста була наявна в правових звичаях українців аж до XV сторіччя [16, с. 55].

Вигнання ж вважалось дуже серйозним покаранням. Щоб бути вигнаним, індивід мав вчинити настільки серйозне діяння, що його спільнота вирішувала, що їм краще спекатись злочинця, ніж залишити для «відпрацювання» своєї провини в матеріальному плані.

Отже, у висновку до цього підрозділу, можна сказати, що наші предки мали доволі практичний погляд на право. А право в них, безперечно, існувало. Його примітивні форми можуть ввести в оману, та, якщо проаналізувати їх, вони майже повністю відповідають тодішньому суспільному запиту. Правовій поведінці тодішніх східних слов'ян була притаманна більшою мірою практичність та самостійність. Ці риси закріпились в правовій поведінці наших предків, і вони передавали її наступним поколінням. Найпершим джерелом формування української правової

ментальності стали практичні та самостійні східні слов'яни, а відголоси їх відношення до права, та їх правових звичок, досі наявні в нашій правовій ментальності.

2.2. Формування української правової ментальності в часи існування Русі

Існування Русі є дуже важливою епохою в процесі формування української правової ментальності.

Знову ж таки, як і у випадку теорій про те, з наскільки давніх давен почав своє формування український народ, у цьому підрозділі я теж знаходжу себе у вигідному становищі: незалежно від того, яка з двох основних теорій походження Русі правдива, норманська чи антинорманська, — для аналізу впливу на правову ментальність саме питання походження Русі не є першочерговим. Цю думку викликає те, що за часів існування Русі владна верхівка поступово асимілювалась зі слов'янським населенням. Так, у працях деяких князівських сучасників, наприклад в Іларіона Київського, принаймні Володимир та Ярослав вважаються суто руськими князями, а не варязькими. А у правовому полі, в тій самій «Руській Правді», варягів (або ж норманів) ставили в окреме від слов'янського населення становище, що дає підстави вважати, що населення Русі відокремлювало себе від норманів [23].

Русь була в більшості своїй населена слов'янами, про що свідчать, зокрема, літописні джерела. З літописних та енциклопедичних джерел відомо також і те, що мінімум з IX сторіччя, владною верхівкою Русі були якщо не корінні германці-скандинави, то як мінімум їхні слов'янізовані нащадки [20, с. 388].

Відносно можливих ранніх східнослов'янських форм державності, Русь мала декілька суттєвих відмінностей. По-перше, якщо вірити «Літопису Руському¹⁰», східні слов'яни ще до приходу варягів мали культуру містобудування. Зокрема,

¹⁰ Збірка літописів, в якій, зокрема, міститься і «Повість врем'яних літ».

прикладом цього можна вважати легенду про заснування Києва. В тому самому літописі зазначається, що міста вже існували на території розселення східних слов'ян, але одночасно зазначається, що після воцаріння Рюрика було дано наказ *«городи ставити»* [21, 852-912].

На мою думку, деякі міста, найімовірніше, існували ще до приходу скандинавів, але згодом їх було засновано більше. На землях розселення окремих слов'янських племен, нова правляча еліта, ймовірно, бажала мати такі собі «центри контролю», в яких би сидів якийсь гарнізон, намісник (князь), та їздив збирати податки.

Також варто зазначити, що в порівнянні з ранніми формами слов'янських племінних об'єднань, Русь була набагато агресивнішим та більш експансіоністським державним утворенням. Родоплемінні общини навряд чи були зацікавлені у великих обсягах міжнародної торгівлі; вони точно не збирали податків та не завойовували народів. Такий перехід свідчить про набагато більший рівень централізації, ніж племінний, а також про поступовий відхід від звичайних для малих общин цінностей і вихід суспільних відносин на більш високий рівень.

Закономірно, що чим довше існує будь-яке суспільство, тим складнішими стають суспільні відносини між членами такого суспільства. Людей у племенах ставало набагато більше, ніж маленькі села могли дозволити собі утримувати, тому й почалося виникнення міст і перших форм державної влади. На жаль, про найперші форми державної влади не знаємо ми майже нічого, бо в літописах, які є чи не єдиним першоджерелом для дослідження того періоду, будь-яка форма державної влади вже асоціюється з Рюриком та його нащадками.

Найбільш вірогідним видається ситуація, за якої східні слов'яни, що жили на території України, та, зокрема, давнього Києва, не бачили особливої необхідності ані в обширних завойовницьких походах, ані у великих обсягах міжнародної торгівлі. Але після того, як повноту військової, зовнішньополітичної та подекуди внутрішньої влади перебравли на себе варязькі князі, парадигма розвитку, а з нею й правова ментальність, древніх слов'ян зазнали певних змін.

Русь, як вже зазначалось раніше, була експансіоністською, агресивною державою, яка вела військові кампанії проти усіх своїх сусідів на майже всіх етапах свого існування, починаючи як мінімум з 883 року, якщо вірити «Літопису Руському». Саме цього року Олег за допомогою військової сили примусив найближчих сусідів київських полян — древлян — платити йому данину. В попередньому пасажі цього літопису, що стосується 882 року (року воцаріння Олега), згадується й те, що Олег обклав даниною словен, кривичів та мерю, мав з собою варягів та зробив Київ «...мати (матір'ю) городам руським» [21].

Найбільш цікавим явищем у контексті роботи є саме швидка, хоча й часто насильницька централізація слов'ян навколо Києва. При цьому, якщо вірити літописам, під владу Києва підпадали не тільки найближчі слов'янські сусіди, такі як древляни, але й навіть віддаленіші племена східних слов'ян, що жили сильно північніше, наприклад, в Новгороді.

Такі кроки до розповсюдження державної влади та все більшої централізації мали свій вплив на українську правову ментальність.

По-перше, старі заборони й дозволи вже не були всеосяжними. Народжувався суспільний запит на правове врегулювання складніших за рівнем свого розвитку суспільних відносин. Крім того, також з'являється і новий аспект в правових взаємовідносинах — державна влада. Держава хотіла мати певний контроль над своїми підданими, тож до звичаєвого права закономірно додалися також перші закони [22, с. 179]. В «Руській Правді» Ярославовичі, зокрема, намагались викоринити інститут кровної помсти, замінивши її «вірою», тобто платою за смерть [23].

По-друге, суспільство почало сприймати себе більше саме як спільноту русичів, до якої вже не входили представники лише одного роду чи племені разом з асимільованими варягами, а з розвиненням загарбницьких походів Русі — також і різного роду кочовики, фінські та угорські племена. Усі ці народи русичі

інкорпорували та асимілювали у своє суспільство і звичаї, але також щось переймали від них.

Такі відносини додали дещо нове в українську правову ментальність, а саме – правовий досвід воїнів, жителів міст та торговців. Це були нові прояви української правової ментальності, які до заснування Русі, найімовірніше, не мали значного впливу на масову свідомість населення. Оскільки з'явилися нові стани населення, вони також почали формувати певні нові правові норми між собою. Через завойовницькі походи, наприклад, поширювалось рабство, яке, хоч і не затрималось в українській правовій ментальності як щось практичне і правильне, все одно створювало певні нові правові взаємодії, які залишали такі відбитки.

Міста, що все більше розростались, вже не були родовими общинами, де майже все належало спільноті, а не індивіду. Це призвело до розвитку приватного права, закріплення у свідомості понять приватної власності, а також до виникнення нових правових звичаїв та законів, які мали б захищати раннє право приватної власності.

Торговці ж, через специфіку своєї професії, набували взагалі унікального правового досвіду. Наприклад, коли вони плавали торгувати до Константинополя, до них, завдяки міжнародним договорам Русі та Східного Риму (про які докладніше йтиме мова в наступному підрозділі), застосовувались специфічні правові режими. Вони стикались з більш складними системами оподаткування, мита, спадкового, кримінального, комерційного та цивільного права [21, 852-912; 22, с. 181-182].

Усі ці нові стани суспільства ще не мали якогось стійкого впливу на українську правову ментальність, але все ж мали значення як закономірний розвиток зародкового, племінного стану права через ускладнення суспільних відносин. Ментальність воїнів вплинула на готовність відстоювати свої інтереси та права за допомогою зброї; ментальність містян — на розуміння переваги приватної власності над колективною в розвинутому суспільстві; а ментальність торговців — на готовність приймати чуже право і закони, а також на розуміння важливості торгівлі заради прибутку. Кожна з цих більш ускладнених відносно ранніх

слов'янських племен суспільних груп дала початок дуже важливим рисам української правової ментальності, які остаточно сформуються та виявляться в майбутньому.

Також варто поговорити про ставлення русичів до влади та різних її виявів, в контексті правової ментальності.

М. М. Бедрій відзначає, що звичаєве право Русі і ранніх східних слов'ян ототожнювати не варто, хоча й звичаєве право Русі є похідним від звичаєвого права східних слов'ян. З поступовою централізацією общин з'являлись і нові потреби. Зокрема, відзначається, що виникли так звані «верви» або ж «віче». Ці самоврядні об'єднання здебільшого вирішували місцеві суперечки, виступаючи колегіальними судами, трактували звичаї, регулювали увесь спектр суспільних відносин, та загалом відали цивільними справами, а також, як відзначається «були уповноважені створювати їх» [22, с. 179]. Верви були вже меншою мірою родовим колегіальним органом, а радше об'єднанням найповажніших членів общини, в якій діяли.

З точки зору впливу на правову ментальність, нічого принципово нового сказати не вийде. Такі загальні збори точно не були «завезені» варягами, адже відомо, що колегіальне управління общинами було характерним для східних слов'ян задовго до їх появи. Тому це доволі закономірне продовження усталеної традиції колективного розв'язання нагальних суспільно-важливих питань. Віче — це одночасно і продовження, і альтернатива централізованій державній владі.

В сільських общинах та містах віче спочатку мали одні й ті самі завдання й повноваження. Проте з розвитком суспільних відносин та еволюцією Русі як держави віча містян отримали нові, дуже несподівані для монархічної влади, повноваження.

Хоча князі мали близьку до абсолютної владу, жителі Русі не вважали цю владу священною, та часто відстоювали свої порушені права за допомогою сили.

Тут хотілося б зробити невеликий відступ і зазначити, що згідно зі збіркою «Історія європейської ментальності» в середньовічній європейській правовій ментальності

повстання проти короля вважалось повстанням проти влади, даної Богом, а себто і проти самого Бога [17, с. 446]. Чи то руські князі спеціально не намагались сакралізувати свою владу (навіть після прийняття на Русі християнства), чи населення Русі просто не здатне було сакралізувати у своїй свідомості владу монарха, але факт лишається фактом – предки українців завжди, за будь-якого історичного періоду, починаючи з часів Русі, без особливих душевних мук повставали проти владного свавілля. Повстання українців проти влади науковці, в тому числі, ті, які вивчають феномен правової ментальності — наприклад В. Ковальський [1, с. 131], пов'язують з несприйняттям іноземного панування. Тим не менш, я не погоджуюсь з цією думкою з причин, про які нижче. Якщо перші князі Русі й були іноземцями, скоріш за все, вже Ігоря, другого¹¹ князя Києва, можна вважати більше слов'янином, ніж скандинавом хоча б у культурному сенсі. Та й держава в жодний спосіб не принижувала слов'янське населення на етнічній основі: як бачимо з літописів, слов'яни навіть ходили в грабіжницькі походи варягів на Східну Римську Імперію.

Отже, навіть якщо й можна сказати, що при встановленні княжої влади на Русі вона могла сприйматись як іноземна, на час початку першого київського повстання 1068 року князя Ізяслава Ярославовича навряд чи сприймали як іноземного пана. На мою думку, якщо не основним, то дуже важливим чинником тут є сприйняття давніми русичами влади на підсвідомому рівні. Держава намагалась централізувати правові відносини шляхом, наприклад, впровадження церковних судів, та й князі, безперечно, видавали різні укази (скоріш за все, усні), які було потрібно виконувати (наприклад, хрещення Русі відбулось через один з таких указів); крім того, як зазначалось раніше, викорінювались деякі правові звичаї на кшталт кровної помсти. Та все ж більшість населення Русі просто не сприймало владу як абсолютний правовий авторитет. Навіть в Руській правді закріплені здебільшого саме звичаєві норми, а це свідчить про те, що навіть у законодавчих відносинах суспільна думка була важливішою за волю монарха. І хоча князі й намагались

¹¹ чи четвертого, в залежності від того рахувати від Аскольда з Діром, чи від Олега

вносити туди певні свої правки, а також урегулювати певні відносини не вигідні владі, звичаєве право лишалось основним в свідомості жителя Русі [22, с. 181-183].

Тож, оскільки головним правовим авторитетом, як і за сотні років до того, для пересічного русича лишались патерналістські колегіальні органи його общини, не дивно, що людина з таким ставленням до права бунтувала проти владного свавілля щойно, на його думку, державна влада порушувала його законні (з його чи його общини точки зору) права. Бо ж влада не змогла (чи не вбачала за необхідне) довести своїм підданам свою абсолютну зверхність.

Поза тим, варто зазначити, що бунти проти сильної княжої влади були скоріше рідкістю. Тут, звичайно, можна згадати про невпинні повстання древлян проти Олега та Ігоря, але мені ці повстання видаються якраз скоріше прикладом повстань проти «іноземного» панування, адже це плем'я примушували до покори за допомогою військової сили з самого початку.

Але повернімось до теми київських повстань. Щойно кияни дізнались, що великий князь Ізяслав програв битву половцям, вони почали вимагати у нього зброї, для того щоб іще раз, і на цей раз самостійно, впоратись з кочовиками. І коли князь відмовив (з достеменно невідомих причин), кияни, вбачаючи в ньому слабого лідера, що відмовив їм у праві захищати свій дім, на віче вирішили підняти повстання та вигнати його з міста, запросивши нового князя [24].

Такі відносини між владою та народом демонструють доволі специфічний уклад правової ментальності. Для більшості європейських середньовічних суспільств, такі повстання були куди менш характерні, хоча й не повністю відсутні як явище. Хоча князівська влада змогла укорінитись у свідомості жителя Русі як щось важливе, і щось, чому варто коритись (яскравим тому прикладом є масове хрещення Русі), вона, тим не менш, не мала абсолютного авторитету. Тобто, навіть сторіччя монархічної влади не змогли замістити як авторитет суспільну думку та механізми прямого народовладдя.

Після повстання 1068 року було ще три київські повстання, кожне з яких тим чи іншим чином було пов'язане з вигнанням або запрошенням нових князів [24].

Усе це демонструє доволі специфічне ставлення наших предків до влади. Хоча повністю здихатись князівської влади русичі ніколи не намагались, вони, тим не менш, вважали, що встановлення княжої влади має відбуватись у залежності від народної волі, а не обов'язково від прав, даних нобілітету при народженні (яскравий приклад Володимира Мономаха, якого було закликано княжити в Київ в обхід його старших братів) [24]. Мало того, народ вважав себе головним авторитетом в питанні призначення свого монарха, а не умовного «Папу Римського» чи якесь право крові. Посприятти цьому могло «поганське» минуле русичів, що не могло вивітритись з свідомості (та тим паче підсвідомості) за якихось 100-150 років, а в слов'янському язичництві сакральність влади була відсутня. Також можна сказати, що відсутність священної поваги до влади, пов'язана в тому числі і з примусовим характером хрещення Русі. «Народний» характер влади, міг бути такою собі підсвідомою реакцією захисту від владного свавілля, якого зазнали русичі за часів хрещення.

На відміну від попередніх прикладів, наведених в цьому підрозділі, це мало куди більш відчутний вплив як на формування певного відношення до влади й держави в майбутніх поколіннях, так і на моментальні вияви правової ментальності тодішніх русичів.

Отже, епоха Русі, хоч і є скоріше проміжною в контексті формування української правової ментальності, тим не менш породила декілька надважливих для української правової ментальності шаблонів правової поведінки. Хоча виникнення нових станів не справило моментального ефекту на українську правову ментальність, централізація праукраїнського суспільства в стійку державу призвела до формування нової важливої форми правової поведінки? бунту проти сваволі влади. І джерелом такого модерного явища в українському суспільстві як «Майдан» (у розумінні актів громадської непокори) є саме часи Русі, за яких у нашій колективній правовій ментальності відбилось саме таке відношення до влади

та необхідність відстоювання своїх і суспільних інтересів шляхом спротиву владній сваволі.

2.3. Вплив Східної Римської Імперії (Візантії) на формування української правової ментальності

Вплив Східної Римської Імперії, також відомої під назвою «Візантія», на формування правової ментальності доволі важко переоцінити.

Завдяки прямому чи опосередкованому впливу Східного Риму на Русь на території останньої виникли декілька феноменів, що цікавлять нас у контексті цієї роботи.

На мою думку, основними результатами такого впливу були: право міжнародних договорів та християнство.

Тема впливу християнства (як східної його гілки, так і західної) буде докладніше розглянута в наступному розділі, але повністю ігноруватись тут не буде.

Скоріш за все, першою державою, з якою взаємодіяли русичі, був Хозарський Каганат. Утім, відносини між русичами й хозарами навряд чи можна використати в рамках аналізу впливу права на ментальність, бо за наявними свідченнями, складних міжнародних договорів (чи то взагалі якихось міжнародних відносин, складніших за накладення данини) між Руссю і Хозарським Каганатом не укладалось. Відносини між цими двома державами характеризувались постійною «холодною війною», яка час від часу перетворювалась на нетривалі «гарячі» конфлікти аж доти, доки Святослав повністю не знищив хозарську державу.

Якщо ж вірити «Літопису Руському», Східна Римська Імперія була чи не найпершою державою, з якою Русь взаємодіяла в міжнародних (в тому числі й у міжнародно-правових) відносинах. Так, згадується, що 907 року нашої ери, після успішного походу — того самого, за результатами якого Олег начебто прибив свій

щит до Золотих воріт Царгороду, — було укладено мирний договір між «греками» та Олегом [21, 852-912 роки, рік 907].

Вищезгаданий договір 907 року був по-своєму цікавим, але закріплював здебільшого правила поведінки русичів на територіях Візантії та правила обміну посольствами й, за потреби, допомоги руським купцям. У контексті впливу на правову ментальність цей договір можна вважати важливим скоріше в тому сенсі, що він був першим і, загалом, продемонстрував тодішній Русі, що існують міжнародні відносини, складніші від накладення один на одного данини.

Більш цікавим є другий договір Олега з римлянами, а саме договір 912 року нашої ери. В цьому договорі містились положення щодо кримінальної відповідальності підданих двох держав на територіях одна одної, врегульовувались питання транскордонного спадкування майна, видачі злочинців одна одній, а також основні засади поводження з військовополоненими та рабами обох народів на території один одного [21, 852-912 роки, рік 912].

Цікавим є цей договір, у першу чергу тим, що в ньому закріплювалась санкціонована смертна кара за вбивство. Заведено вважати, що смертну кару на Русь «принесли» саме римляни разом із християнством, а до цього існував лише інститут кровної помсти, але це видається мені малоімовірним. Також цікаво, що так звана «віра», тобто штраф за убивство, вперше описаний у Руській Правді¹², застосовувалась за цим договором винятково тоді, коли вбивця був «імущий», але навіть у цьому разі просто відкупитись від свого вчинку він не міг, і його все одно карали на горло.

Загалом, традиція такого собі відкупу за вчинений злочин, і в тому числі убивство, була характерною і для скандинавів, але в конкретно цьому договорі з Візантією, на будь-якого убивцю чекала смерть. Мало того, в договорі немає специфічних

¹² Але є всі підстави вважати, що такий відкуп існував і до написання перших редакцій «Руської Правди».

вказівок щодо того, що людей різних станів треба карати по-різному, смертна кара у випадку цього договору була універсальною. [21, 852-912 роки, рік 912]

Також цікавою є частина, що стосується спадкового права. Далі, цитата:

«Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються» [21, 852-912 роки, рік 912].

Це вказує на те, що, якщо на Русі до часу цього договору інститут спадкування за заповітом не існував (в «Руській Правді» його, наприклад, немає, щонайменше в перших редакціях), то він точно був відомий якійсь частині населення, які самостійно (або чії родичі _ взаємодіяли з римлянами.

Загалом, із тексту цього договору видно, що Русь хоч і спілкувалась з Візантією на рівних умовах, але все одно йшла на певні поступки у своїх з нею договорах, для забезпечення ефективної та вигідної співпраці. В тій самій «Руській Правді», яка була хоч і більш пізнім, та дещо редагованим кодифікованим збірником руських правових традицій та звичаїв, не містилось положень ані про спадкування, ані про смертну кару [23]¹³. І саме в міжнародних договорах уперше було погоджене застосування вищезгаданих норм цивільного та кримінального права. Тобто влада тодішньої Русі пішла на певний компроміс відносно своїх усталених правових традицій для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей, а народ, судячи зі всього, не був сильно проти таких компромісів.

¹³ Яка там тим не менш згадується як така, що існувала «раніше».

Інші ж міжнародні договори між Візантією та Руссю для контексту роботи є менш цікавими, адже вони регулювали здебільшого питання торгівлі, а також війни та миру, що не мали прямого чи опосередкованого впливу на правову ментальність.

Отже, з аналізу міжнародно-правових договорів між Руссю та східними римлянами, стає зрозуміло, що формування української правової ментальності спиралось на новий, до цього часу невідомий досвід. Правовий досвід, який тодішні русичі могли отримати від взаємодії з державними та адміністративними системами імперії з тисячею років історії розвитку права, точно залишили свій відбиток на українській правовій ментальності. Зокрема, починало приходити розуміння, що врегулювання міжнародних відносин звичаєвим правом майже неможливе й для вигідної співпраці з міжнародною спільнотою доводиться йти на певні поступки.

Відголоси того впливу, на мій погляд, можемо бачити й зараз. Взаємодія України з міжнародною спільнотою (а особливо з представниками «західної цивілізації»), наприклад, вимагає від України відступити від деяких усталених правових стереотипів українського суспільства (щонайменше, на законодавчому рівні), для того, щоб отримувати різні види грошової допомоги, доступ до спрощених режимів торгівлі та для входження до різного роду союзів тощо. Вміння знаходити компроміси зі своїми правовими стереотипами заради досягнення цілей також є формою вираження української правової ментальності. І її найпершим джерелом якраз є договори з Візантією, укладені понад тисячу років тому. Це, до речі, також дуже прагматична риса українського правового менталітету, що вказує й на певну спадковість старих племінних звичок, хоча й дещо опосередковано.

Що ж до християнства, то його вплив на правову ментальність був досить серйозним.

По перше, М. М. Бедрій зазначає, що смертна кара на Русі була закріплена здебільшого в церковних нормативно-правових актах, і є результатом візантійського впливу [22, с. 182, 183]. Це доводить і те, що положення про смертну

кару в «Руській Правді», як уже зазначалось вище, було відсутнє і застосовувався інститут «віри», тобто штрафу за заподіяння будь-якої шкоди, в тому числі, смерті.

Запозичені візантійські церковні закони, закріплювали, зокрема: *«[як церковні] так і світські (позовна давність, укладення шлюбу, кримінальна відповідальність за тілесні ушкодження, зраду, викрадення, аборт, звалтування, скотолозтво і мужолозтво) правовідносини.»* [22, с. 182].

Більшість цих норм і справді були відсутні в кодифікованих джерелах традиційного руського права та знайшли своє застосування лише після прийняття християнства. Оскільки більшість церковних актів «імпортували» з Візантії, можна сказати, що за перехід до більш складних форм правової взаємодії також певним чином відповідальні римляни.

Загалом, у контексті цього підрозділу варто сказати, що, оскільки церковні акти походили з держави, історія централізованої влади в якій уже налічувала майже тисячу років, а історія християнства — щонайменше 600, то християнство було використане київськими князями для укріплення своєї державної влади. Можливо, таким чином також намагались «перетягнути» своїх підданих від суспільних вічових судів до більш лояльних до державної влади судів церковних. А також для того, щоб спробувати замінити суспільні правові норми на писані норми, санкціоновані церквою та складні для розуміння широким загалом. Доволі очевидно, що в написання таких норм державі було втрутитись набагато легше, ніж у саморегульовані відносини між індивідами, що ґрунтувались на правічних правових традиціях та тлумачились колегіальним «органом» в лиці старійшин.

Християнство таки справило великий вплив як на правову ментальність українців, так і на правову систему загалом, і почало виробляти в правовій ментальності наших предків певний шаблон покори більш уособленим, ніж аморфні «старійшини», авторитетам (причому, в першу чергу, релігійним авторитетам¹⁴). Це справило свій вплив на формування деяких норм правової поведінки, яка, тим

¹⁴ Тут варто зазначити, що така повага до авторитетів у русичів не була абсолютною, в тому числі через унікальне руське тлумачення християнства, про яке далі.

не менш, у сьогоденні здебільшого є радше суспільною, ніж правовою величиною. Хоча, наприклад, доволі широке несприйняття українцями концепції одностатевих шлюбів можна віднести до впливу християнства на українську правову ментальність.

Отже, вплив східних римлян на формування української правової ментальності був доволі відчутним. Він, як і у випадку з попереднім підрозділом, не мав негайного ефекту, а наслідки цього впливу розтягнулись на багато століть уперед. Проте, коли йдеться про формування правової ментальності, це є нормальним і закономірним процесом. Римляни залишили в українській ментальності дві важливі підсвідомі настанови: готовність до компромісів задля отримання вигоди та повагу до норм моралі та права, які походили від найвищого, в розумінні церкви, авторитету.

Загалом, аналіз наведених в усьому цьому розділі фактів, свідчить, що деякі з найважливіших українських правових традицій та звичок, сягають своїм корінням у дуже давні часи. Це демонструє, зокрема, й те, що між древніми східними слов'янами та, згодом, русичами й сучасними українцями існує певний культурний зв'язок, який, пройшовши крізь покоління, не стерся і не втратився. Це також доводить, що навіть найдавніші джерела формування правової ментальності справляють свій вплив на формування не тільки правової ментальності кількох наступних після отримання певного правового досвіду поколінь, але й на наше сьогодення.

3. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

3.1. Канони західної та східної гілок християнства як джерела формування української правової ментальності

На території України, протягом усієї її історії, було багато вірувань та релігій: слов'янське та германське язичництво, тенґріанство, юдаїзм, іслам та дві основні гілки християнства — східна та західна, також відомі як католицизм та православ'я.

Хоч би як не було цікаво розглянути вплив усіх цих релігій на формування української ментальності загалом, на формування саме української правової ментальності найбільший вплив справило християнство.

Це зумовлено здебільшого тим, що ще з часів Русі християнство вважалось державною релігією, повністю підтримувалось державним апаратом, а його приписів дотримувалась більшість населення. Також, як було згадано в попередньому розділі, православна церква на Русі мала вплив на формування певних законодавчих актів.

Те ж саме, хоч і в дещо іншому контексті стосується католицизму. Католицизм прийшов на територію України з литовським та польським пануванням, а пік свого впливу він мав під час перебування України як у складі Королівства Польського та Великого Князівства Литовського окремо, так і вже в складі Речі Посполитої.

Отже, в цьому підрозділі буде проаналізовано вплив канонів православної та католицької гілок християнства на формування української правової ментальності.

Почати цей аналіз, на мою думку, варто з православ'я. На це є дві основні причини: по-перше, саме східний канон християнства було визнано державною релігією древньої Русі, а по-друге, православ'я досі залишається панівною конфесією в Україні [25].

Загальновідомим є те, що 988 року нашої ери великий князь Києва Володимир хрестив Русь, зробивши християнство офіційною релігією Русі.

У попередньому розділі уже згадувалось, що християнство прийшло на Русь зі Східного Риму, тож можна було б зробити висновок, що християнство, яке прийняла Русь, було просто християнством східного (чи «грецького») обряду.

Певною мірою можна сказати, що так і було, та я, тим не менш, поділяю думку Івана Михайловича Луцького, який вважав, що Володимир хрестив Русь не спираючись на жодні догмати й канони, намагаючись побудувати власний, незалежний підхід до християнства, укріплюючи таким чином державну владу на Русі [26, с. 255].

При дослідженні впливу християнства на формування чи української правової ментальності, чи правової системи загалом, вчені здебільшого виділяють два основні першоджерела: «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського (1051 р.), та «Повчання» Володимира Мономаха.

«Слово про Закон і Благодать» є найпершою працею, яке відображає суто руське розуміння християнства [26, с. 257].

І. Луцький, зокрема, виділяє, що це розуміння зводиться до наступного: *«усі народи рівні перед Богом; пріоритет євангельських засад в організації соціальної інфраструктури; відповідальність перед Богом окремою людиною за свої вчинки, а цілим народом — за справу створення нової християнської цивілізації; розмежування функцій держави... і церкви; ...»* [26, с. 257].

Основною праці Іларіона є порівняння Старого і Нового Завітів Біблії (власне, Старий Завіт – Закон; Новий Завіт – Благодать [27]). Здебільшого, розповідається та порівнюється те, як по-різному, на думку автора, старозавітні іудеї відносились до Бога та його проявів порівняно з усіма іншими народами.

Так, Іларіон засуджує іудеїв за сліпе слідування закону замість істини (і справедливості), та за несприйняття ідеї поширення віри в Бога на всі народи:

«Іудейство тінню і законом виправдовувалось і не спаслося. Християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються.»

«Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла. Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося.»

«Отак, чужинцями будши, ми людьми Божими нареклися; і ворогами будши, синами Його прозвалися». [27]

У цих текстах читаємо, що засуджується консервативність та небажання поширювати вчення Христа, бо, як відзначає Іларіон, благодать — для всіх народів, а не лише для одного. Тобто пропагується така собі рівність кожного, хто не відрікається од християнського Бога, бо всі люди, на його думку, є рівні перед Богом [26, с. 257].

Поза тим, варто відзначити, що така «рівність» перед Богом існує далеко не для всіх. Вся перша частина цієї праці присвячена порівнянню Закону і Благодаті; у ній Закон якщо й не засуджується, то виставляється в набагато менш привабливому світлі. Також і загальна риторика вказує на засудження тих, хто не приймає Благодать. Так, в останньому цитованому пасажі, Іларіон відзначає, що раніше русичі були «чужинцями» та «ворогами» Богу. Таке саме негативне ставлення в роботі прослідковується і, наприклад, до іудеїв, яких засуджують не тільки за доволі класичні для середньовіччя злочини на кшталт вбивства Христа, а також і за те, що не сприйняли його вчення й вирішили жити в «тіні», не прийнявши світла, яким, на думку автора, є християнство.

Це пояснення важливе для того, щоб пропагована Іларіоном рівність всіх людей перед Богом, не справила помилкового враження про те, що українське розуміння рівності було передовим і толерувало всі релігії. Це була така собі «рівність рівних», що, якраз-таки, є досить характерною для держав, що еволюціонували з родоплемінного строю. Так само, як колись давні слов'яни збиралися на зібрання рівних між собою членів общини, так Іларіон, на мою думку, проводить нову межу

такої рівності, відзначаючи, що перед Богом рівні всі християни. Це, звичайно, не робило всіх членів різних суспільних станів автоматично рівними, але все ж давало початок доволі цікавій тенденції.

І. Луцький, відзначає, що *«Прочитані Іларіоном ключові засади християнства з позицій українського світосприйняття стали новим, найнадійнішим, чинником консолідації українського етносу. На їх підставі «запрацював» механізм державницько-правової свідомості простих людей на рівні спільного розуміння соціальною групою своїх прав як межових ситуацій необхідності і свободи...»* [26, с. 257].

Так, християнство, на думку вченого, зіграло ключову роль у консолідації українців в один народ. Це твердження, на мою думку, є правдивим, і відображає основну місію, покладену на християнство князем Володимиром та його наступниками: централізація та консолідація своїх підданих під одною ідеєю.

Не останню роль в цьому зіграло і те, що Володимир, хрестивши Русь, як зазначає І. Луцький, наслідуючи приклад Кирила та Мефодія, проігнорував християнську догму в якій ішлося, що *«недостойно жодному народу мати азбуку свою, окрім євреїв, і греків, і латинян»*, та сприяв появі релігійних текстів саме руською мовою [26, с. 256]. Іларіон же зазначає, що Ярослав, син Володимира, продовжував справу батька (про що, до речі свідчить і те, що першого митрополита-русича призначив саме Ярослав) [27].

Тобто, найперший вплив православного християнства на Русі — це консолідація усіх русичів, а згодом і українців, у спільну велику соціальну групу, що підкорялась одним релігійним обрядам, законам та звичаям, і не підпорядковувала себе іноземному впливу.

Так, руська православна церква хоч і була з точки зору канонів «підпорядкована» Константинополю, загалом вважалась сучасниками «своєю».

У праці того ж таки Іларіона, наприклад, відзначається особлива роль князя Володимира в процесі хрещення Русі: він називає його «вчителем» та прирівнює його до римського імператора Костянтина Великого:

«Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірвала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, й Ефес, і Патм — Іоанна Богословця, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православної вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашої, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі.»

«Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христіянством, рівний честю служителям його. Той із святими отцями Нікейського собору закон людям поклав — ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на бран, з великим смиренням радився, як між людьми сими, котрі щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покорив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зветься. Той із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний.» [27]

Тут, Іларіон рівняє хрестителя Русі з імператорами Риму, вважаючи їх рівними між собою. Він також прирівнює Володимира до Святих Апостолів, що хрестили народи, відзначаючи також, що про Русь «відати і чути на всі чотири кінці землі».

Враховуючи, що Іларіон, певною мірою, був інструментом князівської пропаганди, можна сказати, що державна влада Русі не намагалась прищепити своїм підданам

чи своїм наступникам на великокнязівському престолі будь-якого відчуття неповноцінності перед будь-ким.

Насправді бажання зрівнятись з римлянами було спільним для багатьох народів Європи — як у ті часи, так і в пізніші. Прекрасними прикладами цьому є і держава Каролінгів, і її ближча до Русі в часі та просторі наступниця – Священна Римська Імперія. Хоча, на відміну від західних європейців, русичі не намагались коронувати в себе власного римського імператора (що, власне й не дивно, враховуючи, що світогляду римлян по відношенню до імператорської влади було майже нізвідки взятись), читаючи текст Іларіона можна зробити висновок, що їм цього робити й не треба було. Правителі Русі вважали себе рівними римським імператорам як давнини, так і сучасності, й не бачили сенсу намагатись сфабрикувати собі неіснуючу історію, чи підпорядковувати себе Константинополю.

Таке ставлення, знову ж таки, свідчить скоріш навіть про певну гордість собою та виділення себе як певної окремоті. Прийняття християнства стало тим, щонайменше, на думку Іларіона, що урівняло людей Русі з усіма християнами світу, зробивши їх рівними між собою.

Також слід відзначити, що православ'ю, принаймні на території Русі, на відміну від католицизму, не була притаманною боротьба між світською та релігійною владою. Так, у збірці «Історія європейської ментальності», зазначається, що *«Уявлення про владу формувалися на основі багатосторічної ідеологічної боротьби за керівну роль у християнському суспільстві між regnum та sacerdotium (королівською й папською владою)»* [17, с. 446].

Зокрема, в І. Луцького зазначено наступне: *«Загальновідомо, що світове православ'я не мало свого єдиного органічного центру (як католицизм), формально цю роль відігравав Візантійський патріархат, а після занепаду Візантійської імперії світове православ'я набрало ще більшої полісної організації. Тому й виробились відмінні етнічні варіанти православ'я...»* [26, с. 260].

Так, не маючи такого постійного релігійного центру, як мав і має католицизм, православ'я було більш розрізненим і куди менш догматичним. Безперечно слушною є думка про те, що православ'я є куди більш персоніфікованою в національному масштабі конфесією. Так, у західноєвропейських країнах аж до Реформації у XVI сторіччі релігійні тексти прийнято було писати лише латиною, а переклад Біблії вважався єретичним через католицькі догмати. Тому, диференціювати себе як певну соціальну окремість для православних було набагато легше, адже церкви не сприймалися чужинськими, а вважались чимось «суто своїм».

Що ж до впливу на правову ментальність православ'я, то, як згадувалось раніше, християнство принесло на Русь новий вищий авторитет — християнського Бога. Так, за всі вчинки тепер треба було відповідати не лише перед людським судом, але й перед судом Божим. Окрім речей, заборонених законом, у свідомості людей почали кріпнути й релігійні заборони.

На думку деяких дослідників (І. Луцького, О. Штепи та І. Ткачука) виявленням характерної для руського православ'я моралі є «Повчання» Володимира Мономаха.

Самі по собі «Повчання» є дуже цікавим твором, який особисто мені нагадує своїм смисловим наповненням «Наодинці з собою» імператора Риму і філософа-стоїка Марка Аврелія.

Так, хоча, «Повчання» в жодному разі не розглядались ні суспільством, ні самим автором як обов'язкові до виконання чи такі, що встановлюють певні правила, та, тим не менш, вони демонструють наглядну думку одного з найвеличніших князів Русі про суспільну мораль, ставлення до влади та деякі повсякденні речі, які сформувались під впливом православ'я.

Цікавим в контексті роботи є такий пасаж:

«Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо

[хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.» [28, с. 458].

Як бачимо з цього пасажу, Мономаху був притаманний певний гуманізм, який, безперечно, став наслідком впливу християнства. Засуджується будь-яка смертна кара, і йде заклик захищати слабких та убогих, що також перекликається зі старослов'янськими звичаями. Ставлення до смертної кари в українців протягом усієї історії було дуже неоднозначним, але все ж історія незалежної України свідчить про те, що смертна кара не сприймається суспільством чи владою як щось правильне.

Правильним видається й назвати витоком цього гуманізму саме християнство. Адже бачимо, що ще за князівських часів, страту закликали не використовувати, цінуючи життя. Тим не менш, наскільки широко слідували цьому заклику, сказати складно. В тій самій «Руській Правді» кровна помста як спосіб розплати за скоєне засуджується (хоч і згадується, що раніше він існував та мав деяке поширення) [23], а про те, що цей кодифікований збір законів виходив під сильним впливом православної церкви, сперечатись важко.

Отже, на заперечення в українській правовій ментальності необхідності смертної кари православ'я справило безпосередній вплив.

Деінде в «Повчаннях» лунає заклик піклуватись про вбогих та бідних, відкинути лінощі, робити все самому, культивується повага до віку та мудрості. По суті, під впливом християнських текстів, які цитуються у Мономаха, а також під загальним впливом християнської моралі, можна зробити висновок, що українське суспільство, з часом ішло в бік формування своїх моральних компасів на християнських засадах. Те саме можна сказати й про правову ментальність, що зазнала сильного впливу церкви.

Оскільки з часом, релігія стала на Русі панівним моральним авторитетом, почали закріплюватись і певні правила правової поведінки людей. Так, більшість речей,

що засуджувались православною церквою як гріховні, досі вважаються більшістю українського суспільства неприйнятними.

Неприйняття смертної кари суспільством – це слід впливу на українську правову ментальність православ'я. А іншим слідом цього впливу є, наприклад, засудження одностатевих шлюбів. Причому обидва ці правовідношення закріплені в законодавчих актах сучасної України.

Так, стаття 51 Конституції України зазначає, що «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка.» [29].

Таким чином, хоч держава вже не визнає вінчання як законний шлюб у своїх очах, ми досі маємо в найвищому законі держави засади щодо шлюбу, що сформувались, зокрема, завдяки християнській моралі.

У правовій ментальності деякої частини українців досі усталене неприйняття одностатевих шлюбів. Доволі цікавим є те, що ця норма правової поведінки настільки глибоко засіла в правовій свідомості як українців, так і східних слов'ян загалом, що навіть «атеїстичний» Радянський Союз у своїх кодифікованих актах законодавства визначав гомосексуалізм як протиправне діяння. Так, у редакції Кримінального кодексу УРСР 1934 року існувала стаття, що передбачала кримінальне покарання за добровільні одностатеві зносини, яку згодом було дещо пом'якшено у редакції 1960-х років [30, с. 244]. На сьогоднішній день, негативне відношення до цього явища не є переважаючим в українському суспільстві, та все ж, певні групи населення, з тих, чи інших причин, все ще негативно відносяться до одностатевих шлюбів. На щастя, таке відношення не є рисою правової ментальності, і вже навряд колись нею стане. Проте, існування такого відношення протягом доволі тривалого часу, хай лише і у групі населення, вказує на тривалість впливу християнських догм на правосвідомість українства.

Таким чином, правова ментальність українців лише недавно почала змінюватись у бік лібералізації цього питання. І цей процес відбуватиметься дуже поступово, бо

ж знадобились віки, щоби в українців виробилась правова звичка несприйняття таких дій.

Поза тим, ми маємо й інші наслідки впливу християнства як на правову ментальність українців, так і на кодифіковані акти законодавства. У статті 3 Конституції України, наприклад, знаходимо майже цитату з «Повчань» про те, що *«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.»* [29].

Авжеж, я певною мірою утрирую, бо еволюція прав людини пройшла дуже довгий шлях формування, і свій вплив на це справляли не тільки церква, а й філософські ідеї гуманізму, загальний розвиток суспільства та відхід від авторитарних форм правління.

Однак можна сказати, що процес на території України було запущено саме християнством.

Отже, православ'я справило досить серйозний вплив на правову ментальність українців. Як і за будь-якого історичного контексту, не можна назвати цей вплив на формування правової ментальності виключно позитивним чи виключно негативним. Судячи з текстів сучасників початку історії християнства на території Русі, бачимо, що саме після прийняття православної віри, русичі почали вважати себе рівними всьому християнському світу, і не вважали ні візантійців, ні, тим паче, західноєвропейських монархів вищими за себе. Також православ'я відіграло дуже важливу об'єднавчу роль у контексті формування українців як великої соціальної групи. Так, об'єднані спільними звичаями, релігією та мораллю люди почали диференціювати себе як певну спільну окремість від інших народів світу, і почали набувати власного досвіду, що мав вплив як на загальну українську ментальність, так і на правовий її вияв зокрема. Наприклад, більшість моральних настанов, що були привнесені православною церквою в українське суспільство, досі міцно закріплені в свідомості великої кількості людей нашого суспільства. Християнський гуманізм не просто притаманний українській правовій

ментальності як норма правової поведінки, але й закріплений у найвищому законі країни — Конституції.

Варто також сказати декілька слів про католицизм.

На мою думку, значного впливу, що був би принципово відмінним від впливу православ'я, на формування української правової ментальності католицизм як такий не справив.

Причиною цього стало те, що в інтерпретації заповідей та загалом життєвих настанов обидві основні гілки християнства, по суті, суголосні між собою. Різниця ж виражається в суто догматичних підходах, що здебільшого стосуються природи Христа чи загальних релігійних питань, які для широкого загалу мали дуже незначне значення, а отже і вплив.

Основною різницею між католицизмом і православ'ям, що все ж таки справила, на мій погляд, вплив на правову ментальність, є відсутність поняття сакральності влади та боротьби між Папою та світськими монархами.

Як зазначено в книзі «Історія Європейської ментальності», в Середньовіччі «Уявлення про владу формувалися на основі багатосторічної ідеологічної боротьби за керівну роль у християнському суспільстві між *regnum* та *sacerdotium* (королівською й папською владою)». Влада короля ж була священною, бо давалась Богом, і повстання проти королівської влади, вважалась повстанням проти Божої волі, а тобто і проти Бога [17, с. 446].

У руських православних текстах, що можна віднести до українських земель, такого підходу зустріти авторові не вдалося. Так, навіть Іларіон, що явно писав свою роботу під сильним впливом князя Ярослава, прославляючи як Володимира, так і самого Ярослава, ніколи не згадує про «сакральність» їхньої влади, використовуючи для прославлення князів епітети, що вказують на різні їх світські чесноти, торкаючись «духовної» частини своїх правителів лише в контексті прославлення їх мудрості чи набожності.

Так і Володимир Мономах, у своїх «Повчаннях» фразу «по милості Божій» використовує не в контексті легітимізації своєї влади, а задля того, щоби вказати що в його ділах йому допомагав (і допомагає) Бог: «...у *благочесті наставлений, дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаяючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг [іх] я по милості божій і отчою молитвою од усяких бід!*» [28, с. 456].

Якби Мономах, який, судячи з тексту «Повчань», був доволі скромною людиною (в чому сам в їх тексті і зізнається), вважав, що влада дана йому Богом, він точно хоча б натякнув на це в тексті своєї праці, бо він був людиною дуже релігійною. Тож пасаж про «богообраність» його влади виглядав би абсолютно гармонійно. Тим не менш, такого пасажу там немає: Бог лише направляє князя й допомагає йому та його спільникам, але ніколи не надає їм права на владарювання.

У католицизмі ж, як згадувалось вище, влада короля вважалась сакральною. І цьому, насправді, існувала доволі практична причина. В католицизмі був (і досі є) персоніфікований представник влади Бога на землі: Папа Римський. Папа — це провідник Божої волі, який одноосібно мав право на доволі широкий спектр речей, включаючи відлучення від церкви цілих країв (чого, знов-таки, ніколи не відбувалось у православній традиції). Короновані ж Папою варварські імператори Заходу епохи Каролінгів, а згодом і імператори Священної Римської Імперії, отримували своє право на владу з рук намісника Божого, а отже й правили з Божої милості і дозволу. Це стосувалося й інших західноєвропейських королів, які також були «помазані» на правління своєю церквою. «Саксонське Зерцало», наприклад, відзначає особливу роль Папи та Імператора¹⁵ в захисті християнства [31, книга 1, ст. 1, с. 16]. Подібних положень, знов-таки, не зустрічаємо ні в «Руській Правді», ні в будь-яких інших ранніх руських православних текстах.

¹⁵ Мається на увазі імператор Священної Римської Імперії

Прихід католицизму на землі України, будучи пов'язаний здебільшого з іноземним пануванням, приніс також декілька нових правових ритуалів та звичаїв, що справили свій вплив на українську правову ментальність.

Так, наприклад, клятви для вступу на певні посади в містах у сфері управління та судочинства давались перед Богом і королем [32. с. 200]. Знов-таки, такої традиції клястись перед лицем короля (чи правителя загалом) для вступу на громадську службу в руській православній традиції не зустрічаємо (хоча пізніше клятви перед лицем «государя» з'явилися за російського панування). Звичайно, клятви на вірність правителям не були винятком і в руській православній традиції, та тим не менш, монарх не визначався як такий собі «наступний-після-Бога» авторитет. Отже, завдячуючи відсутності цієї догми, руський народ був більш схильним до народовладдя. Одноосібна, сакральна та абсолютна влада була загалом не характерною ані для Русі, ані для наступних форм української державності.

. Але якогось окремого, радикально відмінного впливу на українську правову ментальність католицизм як релігійне вчення, на мою думку, не справив. Християнство будь-якого трактування для широкого загалу здебільшого встановлювало однакові (чи дуже подібні по суті) норми правової поведінки (заповіді, поняття про моральність і тому подібне). Якби метою роботи було дослідити вужчу соціальну групу, ніж цілий народ: наприклад, клір чи правлячий клас, — можна було б казати про суттєву різницю між католицькими та православним впливами, бо для цих станів і справді встановлювались більш специфічні правила, ніж для більшості людей. Поза тим, у контексті дослідження правової ментальності усієї спільності українського народу, різниця в трактуванні релігійних обрядів та організації церкви є несуттєвою. З того, що варте уваги, варто зазначити, що католицизм міг бути «стартом» для такої риси української правової ментальності як правовий інфантилізм, бо пропагував владу як щось священне, а отже ця влада, а не самі громадяни, мала б розв'язувати всі проблемні питання. Та все ж навіть такий вплив видається скоріше опосередкованим і довести його важко.

Для контексту ж роботи, більш важливим є саме слідування християнству як такому, що створило для людей спільну парадигму релігійної та правової поведінки.

3.2. Відносини між Монгольською Імперією та Руськими князівствами в розрізі впливу на українську правову ментальність

Владарювання Монгольської Імперії на теренах Русі є дуже важливим етапом формування української правової ментальності. Фактично, саме після завоювання Русі 1240 році, українська правова ментальність почала зазнавати доволі сильного чужинського впливу.

Як уже зазначалось раніше, руське суспільство мало деякі інструменти прямого народовладдя. Таким інструментом в містах було віче, тобто зібрання громади. Таке зібрання, за певних обставин могло навіть виганяти непопулярних князів, та порушувати чергу наслідування, встановлену Рюриковичами, запрошуючи на князювання в таких містах, як Київ, Переяслав та Чернігів популярних князів, замість тих, які мали б право за старшинством посісти столи цих міст (наприклад – Володимир Мономах).

Такі взаємовідносини з князівською владою, а також те, що народ мав по суті власні, окремі, органи для розв'язання правових питань, що не залежали від держави, призвів до формування специфічної норми правової поведінки. По суті, українська правова ментальність почала свій стрімкий рух у бік народовладдя, вважаючи збори громади вагомішим авторитетом у правових питаннях, ніж монарха та його представників.

Тим не менш, цей процес зазнав певних зовнішніх впливів.

Так, у 1240 році, Русь було завойовано Монгольською імперією. Таке завоювання не могло минути безслідно для правової ментальності українців.

У праці «Філософсько-правовий аналіз запозичень у формуванні нормативних систем», за авторством З. В. Швед, приводиться думка Л. В. Машанової, про те, що через монгольське владарювання на Русі починає утверджуватись більш жорстка автократія, а «віче, як політичний інструмент зникає...» [33, с. 9].

У цій же праці зустрічаємо таке положення: «...києворуські правові традиції замінювалися на вкрай неоригінальні, запозичені з іншої (кочової за способом виробництва, нетейстичної за релігійним вивченням, **централізованої та монархічної за політичними вподобаннями**) духовної парадигми» [33, с. 9].

Тобто з вищенаведеного випливає, що ідея сильної централізації автократичної влади та відхід від традицій народних зібрань є іноземним, чужим впливом на тодішню правову систему руських земель.

Під цим впливом українська правова ментальність також почала дещо змінюватись. Хоча, як бачимо з сучасної історії, риса народовладдя з української правової ментальності нікуди не зникла, сильного впливу зазнали інші аспекти правової ментальності.

Так, в цитованій раніше праці З.В. Швед, наводиться така думка російського історика Г. Тюньдішева: «...тісні зв'язки з ханським двором, де панували відмінні від давньоруських порядки, побудовані на відношеннях жорсткого, часто сліпого підкорення, не могли не вплинути на свідомість і поведінку російської політичної еліти, яка поступово просякала імперським духом ординської державності» [33, с. 9].

О. О. Штепа, у своїй праці «До питання про сутність правової ментальності», згадує про «рабське служіння іноземним правителям», як про один з негативних наслідків впливу на ментальність українців через відсутність незалежності [1, с. 133-134].

На жаль, слід визнати, що така риса і справді, певною мірою й зараз, притаманна українській правовій ментальності. Її виток можна вважати якраз часи панування монголів на території Русі. Окрім цього, монгольська навала на Русь спричинила

появу ще декількох рис українського правового менталітету. Так, централізація влади в руках князів, яких «призначали» чужинці, навряд чи викликала у народу позитивні емоції. На мою думку, подальше несприйняття українцями будь-яких форм авторитаризму, в тому числі й свого, національного, є результатом правового досвіду, отриманого нашими предками внаслідок взаємодії з політичним устроєм тодішньої Русі.

Монголи не визнавали жодної місцевої влади, окрім тої, яка була надана ними ж самими, або яка виступала відносно них як нижча, такі собі відносини між сюзереном та васалом. Тому виникла ситуація, в якій безпосередній монарх землі є, по суті, колаборантом, а найвищою владою є іноземні загарбники з абсолютно чужою для населення Русі культурою та релігією. Такий стан справ не міг призвести до виникнення поваги до центральної авторитарної влади. Оскільки всі наступні роки українські землі будуть знаходитись у складі чужинських монархій, не дивно, що ставлення до централізованої монархії в українців склалось виключно негативне.

Виникнення такої риси українського правового менталітету, що призвела до несприйняття авторитаризму, привело також до виникнення певних виявів української правової ментальності по відношенню до будь-якої влади. За всю історію до 1991 року, українці після занепаду Русі мали по суті дві більш-менш успішні спроби встановлення національної державності: Запорізька Січ (і пізніше Гетьманщина) та Українська Народна Республіка (й трохи пізніше Українська Держава). Про обидві ці українські держави та їх вплив на українську правову ментальність поговоримо трохи пізніше. Цікавим тут є те, що і Січ, і УНР були за своєю формою правління республіками. Хоча вони не зіставні з сучасними демократіями (Січ була скоріше військовою демократією, а за уряд УНР взагалі ніхто не голосував), вони все одно демонструють тягу саме до народовладдя, а в гіршому випадку — до контрольованого народом квазіавторитарного єдиновладдя.

Це свідчить як мінімум про те, що українці вважали авторитаризм неефективним, а як максимум про те, що єдиновладдя асоціювалось виключно з владою чужинців.

Розібратись, як саме закріпився спротив до авторитаризму в ментальності українців доволі складно, якщо не неможливо.

Це ж стосується доволі широкого несприйняття державних органів влади, як чогось корисного та необхідного. Оскільки до звичної «Руської Правди» додалися також і закони Монгольської Імперії, так звані «Яси» [33, с. 10], які безперечно і насаджувались як вищий закон. Такий підхід у суспільстві, для якого найбільшим авторитетом користувалось здебільшого традиційне чи церковне право, могло викликати лише спротив. Не підкорялись цьому закону люди без серйозних наслідків не могли, але й ставитись до нього як до блага, на мою думку, вони в жодному разі теж не могли.

Те саме і з органами державної влади. За монгольського владарювання державна влада здебільшого займалась збором різного типу податків та данини, а головним інструментом підкорення народу державній владі була сила [33, с. 14]. Народ не міг асоціювати себе з владою, яка по суті відповідала не перед ними, а перед своїми кочовими сюзеренами. В наступні століття ця ситуація не покращувалась, і все, що не стосувалось, наприклад, міського самоврядування, також було підкорене вищій, іноземній владі, яку репрезентували її державні органи.

Першоджерелом походження правової поведінки українців, при якій, за будь-яких обставин, громадянин намагається уникнути правової взаємодії з державою, також можна вважати Монгольську Імперію. Але лише першоджерелом, бо якщо взяти до уваги, що після монголів Україною довгий час владарювали іноземці, ця риса лише поглиблювалась, досягши свого піку у Радянському Союзі. Навіть зараз, після відновлення незалежності, коли державні органи репрезентують суто українську владу, довіри в широкого загалу до них небагато. Авжеж, певний прогрес є, і це вже не суцільна недовіра, але звернення до поліції чи суду для суттєвої частки українців досі залишається неприємним, якщо не неприйнятним, завданням. Раніше згадувалось, що це зумовлене тим, що в найпершій державі українців державні органи не відігравали ключової ролі, бо її відіграла громада. Зараз мені хотілося б доповнити цю думку тим, що таке несприйняття також пов'язане з тим,

що державна влада й ті, хто її репрезентували, в українського народу здебільшого мали суто негативне забарвлення, пов'язане з втратою власної держави. Ця втрата завдала «психологічної травми» всьому українському народові та перенеслась на наступні покоління, бо ситуація для звичайного українця не змінювалась, а змінювались лише володарі. За таких умов ізоляція у своїй соціальній групі, несприйняття зовнішнього впливу та небажання взаємодіяти з, по суті, окупаційними адміністраціями, є абсолютно здоровою та закономірною реакцією. Для незалежної української держави це зараз також має негативні наслідки. Перебороти таку психологічну травму за короткий час просто неможливо. Але якщо нового потрясіння такого ж масштабу не станеться, ця риса української правової ментальності зітреться сама собою, бо втратить свій головний каталізатор, яким є пасивна боротьба проти іноземного панування.

Отже, панування монголів, яке проіснувало на всіх українських землях, окрім територій Галицько-Волинського князівства¹⁶, з середини XIII, як мінімум по кінець XIV сторіччя [47] є важливим джерелом формування української правової ментальності. «Завдяки» цьому пануванню над Руссю в українців почали виникати та укріплюватись дві важливі для української правової ментальності риси: несприйняття авторитаризму та недовіра до влади. Це, у свою чергу, призвело до об'єднання в своїх замкнених громадах (містах, селах, січах). Такі об'єднання О. Штепа та вважають, зокрема, виявами такого собі «анархізму» в українській ментальності, що характерний нашому народу і понині [1, с. с. 137-138], з чим погоджуюсь і я.

¹⁶ Тут варто зазначити, що Галицько-Волинське князівство не просто не корилось монголам, а і чинило їм активний спротив. Прикладом цього може бути той же Данило Галицький, який збирав антимонгольську коаліцію.

3.3. Закони й правові звичаї Середньовіччя в контексті впливу на формування правової ментальності українців

Дослідження питання українських правових звичаїв як джерела формування української правової ментальності є важливим, бо містить дані про правові звичаї, що формувались як результат правової взаємодії українців одних з одними.

Так, раніше вже згадувалось про «Руську Правду» як про кодифікацію деяких звичаєвих норм. Для початку, варто поговорити про традицію копних судів, що, хоч повною мірою не мають жодної кодифікації, та все ж є важливим джерелом для дослідження певних закономірностей, у формуванні української правової ментальності.

Почнімо з «Руської Правди» (надалі – «РП»). Цей документ, сам по собі є не джерелом формування української правової ментальності, а, скоріше, кодифікованим вираженням українських правових звичаїв, які, у свою чергу, таким джерелом є.

На думку В. Яременка: *«Кожна стаття «Правди Руської» як Короткої, так і Широкої редакції, — це судове рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість і світогляд цілого народу. У статтях документа зафіксовано тільки те, що траплялося в житті і з чим князівська влада і ціле суспільство боролися.»* [23].

Якщо дотримуватись цієї думки, то «Руська Правда» — це документально виражений консенсус князів та народу з низки правових питань, що поставали в ході взаємодії древніх русичів між собою. Таким чином, відсутність у «РП» положень про смертну кару та заборона кровної помсти можуть бути загальним прагненням більшості тодішніх жителів Русі.

У розділі, присвяченому впливу християнства на правову ментальність, уже було наведено, наприклад, думку Володимира Мономаха, який узагалі вважав смертну кару недопустимою по відношенню до християн.

І якщо у випадку Мономаха ми можемо казати про індивідуальний вплив християнської моралі, то з положеннями «Руської Правди», на мій погляд, усе дещо складніше.

«Руська Правда», безперечно, зазнала серйозного християнського впливу на свої положення. В. Яременко вважає, що «РП», скоріш за все, існувала в неписаному форматі до приходу на Русь християнства. Кодифікація ж положень, виражених в «РП», на думку дослідника, відбулась між 1032 і 1051 роками [23]. Точно знати, що саме містила некодифікована версія «РП», неможливо, але можна зробити деякі логічні висновки.

Так, достеменно невідомо наскільки довго була поширена на Русі смертна кара. Але з раніше згаданого договору між князем Олегом та Візантією можна зробити висновок, що ще на початку X сторіччя смертну кару не вважали чимось неприйнятним. На мою думку, поступовий відхід від кровної помсти та смертної кари й справді можна зв'язати з впливом руської інтерпретації християнської моралі. Якщо вважати, що в «РП» виражено певний суспільний консенсус з правових питань, то більшістю суспільства матеріальне відшкодування шкоди й справді вважалось більш прийнятним, аніж покарання винного на горло.

В. Яременко слушно відзначає, що: *«У «Правді Руській» злочинець не індивідуалізується. Для середньовічного права байдуже, хто він: боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп, закуп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину.»* [23].

У положеннях «РП» і справді не знайдемо різниці відповідальності нобілітету та плебсу. Окрім хіба що цікавого моменту з участю варягів у судовому процесі. У разі звинувачення у вбивстві, той, хто обвинувачує, має привести сімох свідків, тоді як варяг — лише двох [23, «Про наклепну віру»]. Кого саме мають на увазі під

«варягом» у «РП» встановити доволі складно, але, на мою думку, мова йде про князівських військових найманців, що походять зі Скандинавії. Тим не менш, кількість свідків — це єдиний момент, в якому наявний стан, що має якісь особливі в порівнянні з рештою станів права. В іншому ж «Руська Правда» не диференціює русичів-суб'єктів злочину, чи русичів-обвинувачів між собою, що може свідчити про наявність однакових і рівних прав у всіх станів перед лицем закону.

А от жертви злочину і справді індивідуалізуються відносно суб'єктів злочину. Так, у «РП» наявні різні розміри штрафу в залежності від того, відносно кого було скоєно злочин: княжого отрока, ремісника чи ремісниці, челядника чи холопа. За злочин проти безпосереднього слуги князя встановлювались найвищі штрафи.

Також окремого штрафу за злочини проти себе «удостоїлися» ремісники та годувальниці. Цікаві вони не стільки в контексті штрафу, скільки в тому, що розділ про них називається «Про ремісників і ремісниць». Це єдине місце в «РП» де жінка згадується в тому ж контексті, що й чоловік (хоч і як жертва злочину) [23].

Усі ці положення «РП» вказують на цікаву тенденцію зародження ідеї рівності усіх перед законом. Знов-таки, тут, звичайно, не йдеться про універсальну рівність перед законом (жінки в «РП» взагалі згадуються лише один раз). Та все ж можна сказати, що в руському суспільстві сформувалось доволі специфічне розуміння закону й відповідальності перед ним.

Це може свідчити про те, що за час існування «Руської Правди» як основного закону на Русі сформувалось певне відношення до справедливості. Так, у суспільстві, в якому всі рівні перед законом, формується і відповідне почуття справедливості. Якщо закон встановлює таку рівність, то і його положення є в загальному розумінні справедливими.

Українському суспільству сьогодення притаманне загострене відчуття справедливості. Це виражається у доволі великому спектрі речей. Якщо звзитись до правового контексту, то українцям, наприклад, не подобається, коли представник влади «відмазується» після скоєного злочину. Також часто можна

зустріти масове суспільне засудження так званих «мажорів», які намагаються уникнути покарання за скоєне.

Але це працює не тільки в «обвинувальному» контексті. Так, українське суспільство часто виражає невдоволення випадками, коли когось було засуджено несправедливо, прикладом чого можуть бути українські політичні в'язні в РФ.

Прагненню до справедливості та рівності при взаємодії з правом та законом було дано початок за існування першого кодифікованого закону на Русі. Це прагнення настільки глибоко укорінилось в українській правовій ментальності, що не було викорінене роками пригноблень за релігійною та національною ознакою. «Руська Правда» — це не тільки кодифікований збір законів та правових звичаїв, але й і письмове вираження тодішнього ставлення наших предків до права як такого. Тому хоч «Руська Правда» безпосередньо й не є джерелом формування правової ментальності, вона є такою собі писаною історією ранньої української правової ментальності.

Після знищення Русі правові традиції та звичаї, звичайно, нікуди не зникли. Вище в роботі автор уже торкався причин, через які українська самобутність нікуди не зникла, але все ж ще раз коротко їх зазначу. Основними причинами, через які український народ не втратив свою ідентичність є: відносна самостійність руського православ'я, відсутність у нього залежності від організованого центру, а також те, що русичі загалом були більш схильні до слабкої централізації й більше покладались на свої більш-менш самоврядні общини.

Останнє особливо стосується сільської місцевості, яку суворо контролювати з організованого центру було доволі складно. Зрештою, на Русі так і не склалося стійкої феодальної системи, монголи загалом не сильно цікавились внутрішньою організацією своїх західних територій, а Велике Князівство Литовське (надалі – ВКЛ) на той час, коли воно захопило владу над більшістю українських земель, чи то не було зацікавлене, чи то не мало можливості насадити сувору централізовану систему управління в українських сільських регіонах.

Отже, для більшості країн, до складу яких входили українські землі, ситуація за якої сільські регіони були в деяких питаннях самоврядними, була абсолютно нормальним станом речей. Ані ВКЛ, ані Польща, ані більш пізнє їх об'єднання – Річ Посполита за своєю суттю не були імперськими державами. Але, навіть враховуючи це, з боку католицької еліти цих держав, було присутнє пригноблення населення за релігійною ознакою та робились деякі спроби насадити релігійну єдність для православного українського населення (найяскравішим прикладом цього є Берестейська унія 1596 року). Селянство також зазнавало економічних утисків з боку шляхти. Селян примушували до обов'язкової праці на користь своїх панів, та й загалом сільське населення було доволі бідним та мало досить обмежені права в цих державах.

Одним з кодифікованих джерел права на українських землях за часів панування Великого князівства Литовського були Статути Великого князівства Литовського, 1529, 1566 та 1588 років. Одним з джерел формування цього зводу законів була «Руська Правда». Здебільшого, для формування української правової ментальності, окремого впливу Литовські статuti не мали. Так, в них закріплювалась *«рівні права "шляхті і всьому поспільству і їх підданім, корінним жителям земель Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були, всі їхні права і церковні привілеї, як для осіб католицького, так і православного віросповідання"»* [47].

Таким чином, радикальних змін для права на українських землях не відбулося, бо по-суті продовжувались правові традиції, встановлені ще за існування Русі. Литовські статuti скоріше можна вважати логічним продовженням сформованих за часів Русі правових традицій. Хоча і вносились певні зміни, наприклад: встановлення права на адвокатський захист та спроба індивідуалізувати відповідальність відносно особи порушника, а не всієї його сім'ї [47]. Тим не менш, загалом для українського суспільства положення Литовських статутів не були в новинку, і скоріше сприяли еволюції правової системи загалом, аніж мали окремий вплив на формування правової ментальності.

Враховуючи, що більшість українських земель входили до складу ВКЛ, яке закріплювало українські звичаї на українських землях, у відносно незмінному вигляді, ані ВКЛ, ані пізніше Річ Посполита не мали причин нищити самоврядування на місцях, які оперативно та ефективно розв'язували місцеві проблеми, розвантажуючи таким чином державні суди.

Головним інструментом самоврядного розв'язання правових проблем в українських землях часів польсько-литовського панування були копні суди.

М. Бедрій, у своїй праці «Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.» надає наступне визначення копним судам:

«Копний суд – це громадський юрисдикційний орган сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV-XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувалось на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та «Війська Запорозького» [34, с. 54].

Автор, зокрема зазначає, що терміни «копа», «верв» та «віче» є по суті одним й тим самим в контексті територіальної громади та як орган місцевого самоврядування [34, с. 39-40].

Тобто копа в певному сенсі продовжила древні руські традиції до самоврядного об'єднання. Звичайно, казати про перехід у незмінному стані не видається можливим, але все ж головне тут, на мою думку — це саме те, що традиція до самоврядування в межах общини нікуди не зникла та продовжила своє існування й після занепаду Русі.

Це свідчить про те, що демократизм як риса української правової ментальності не зник навіть за умов монгольського панування та продовжив своє існування за ВКЛ та Річі Посполитої.

Цікавим у контексті дослідження копного права та копних судів як джерел української правової ментальності є принцип і правила їх роботи для українців. Оскільки копне право майже не кодифікувалось і виражалось у формі правових звичаїв [34, с. 56], воно є яскравим свідченням тогочасної української правової ментальності.

Варто виділити основні принципи, що їх дотримувались у копному праві: спільність, боротьба з корисливою злочинністю, гласність і демократизм, добросусідські відносини, більша зорієнтованість на право, ніж на закон, наявність християнської присяги, як засвідчення правдивості свідчень, наявність інституту примирення потерпілого і злочинця, а також колективність [34, сторінки в порядку появи: с. 42, с. 46, с. 47, с. 49, с. 52, с. 53, с. 53, с. 66].

Про тяжіння українців до демократизму вже неодноразово відзначалось в роботі, тому зупинімось на менш розкритих у роботі моментах.

Спочатку зупинімось на боротьбі з корисливою злочинністю. М. Бедрій у своїй праці наводить з цього приводу наступне: *«На думку польського вченого Ф. Гавронського, саме для боротьби з корисливою злочинністю утворились і діяли копні суди, судили згідно з українськими правовими звичаями, щоб «усунути шкідників, які не поважали власність і працю інших людей»* [34, с. 46].

У такому підході до тлумачення діяльності копних судів можна розгледіти одну з найбільш відомих рис українського менталітету — працьовитість. А також уже більш правову рису менталітету — повагу до приватної власності.

Якщо слідувати висловленій Ф. Гавронським думці, то копні суди — це правовий вияв колективної волі народу, спрямованої на боротьбу з чимось, що в суспільстві вважалось неприйнятним. Це — виразний вияв української правової ментальності.

Джерелом формування цієї риси української правової ментальності є риса безпосередньо українського менталітету. Працьовитість українського народу знайшла своє правове застосування в особі копних судів.

Щодо примату права над законом, то, як зазначалось раніше, закон після втрати незалежної держави здебільшого був чужинським. А тому коли в таких умовах існує вибір між правом і законом, не дивно, що люди більше тяжіли до власного традиційного права.

Також цікавою є наявність інституту примирення злочинця і потерпілого. М. Бедрій відзначає, що як самоуправство і помста, так і самостійне, без відома громади, примирення були під суворою заборонаю. Також зазначається, що *«Оскільки примирення сторін було одним із завдань копних судів, то діяльність цих органів позитивно впливала на суспільство, внаслідок чого вони наділялись громадським авторитетом.»* [34, с. 53-54].

У питанні позитивного впливу на суспільство також можна простежити формування певної закономірності для української правової ментальності. Суспільство, в якому більш прийнятним було примиритись та відшкодувати збитки, ніж шукати помсти, формувало й певні колективні ставлення до права. Так, створене суспільством право застосовувалось для того, щоб те саме суспільство мало змогу розв'язувати проблеми, що перед ними поставали.

Помста і смертна кара, як вже згадувалось раніше, не були чимось абсолютно новим для українців. Та все ж, на прикладі копного судочинства, можемо побачити, що боротьба за матеріальне відшкодування шкоди та збереження життя винних була скоріше суспільним запитом, аніж примхою панівного класу. Не останнім каталізатором цієї думки могло бути християнство. Якщо Володимир Мономах під впливом християнської моралі зміг дійти висновку про те, що смертна кара є не найліпшим розв'язанням проблеми, то й інші люди могли зробити те саме, особливо якщо взяти до уваги, що всі вони перебували під моральним впливом однакового релігійного вчення.

Суспільство, яке змогло дійти таких висновків є, на мій погляд, доволі ефективним. Хоча смертна кара все ще застосовувалась, у тому числі й копними судами [34, с. 54], все ж у суспільстві такого широкого запиту на її застосування не було.

Винятками, звичайно, були ситуації, коли єдиним виходом вбачалась смертна кара. Таким винятком могло бути, наприклад, чаклунство [34, с. 53]. Та в цих випадках варто зробити певну «поблажку на час». Тодішні люди жили в зовсім іншому суспільстві, ніж ми зараз. І, враховуючи, що бажання страчувати відьом не передалось нашій правовій ментальності (принаймні, автор на це сподівається), то більш важливою є схильність наших предків до примирення між собою та ефективного, самостійно створеного правосуддя.

Ефективним більш мирне розв'язання питань у межах общини, безперечно, було. Так, не втрачали життя члени общини, зберігались важливі для копного права добросусідські відносини [34, с. 49], та й загалом, суспільство було більш схильним до досягнення консенсусу між собою, ніж до непотрібного кровопролиття.

Прагнення до ефективного правосуддя також є рисою української правової ментальності. Враховуючи, що раніше це правосуддя було народним, то певні схильності до народно встановленого суду досі існують. Казати про континуїтивність цього прагнення аж з XIV сторіччя й донині доволі складно, але все ж простежуються деякі схожі тенденції. Так, за даними Звіту за результатами дослідження «Ставлення громадян до судової системи», проведеного Центром Разумкова, 31,3% опитаних громадян у лютому 2019 року відповіли, що вважають: *«...що для того, щоб судді були незалежними, вони мають обиратися громадянами»*. У названому дослідженні вказується, що така думка є найпоширенішою серед опитаних громадян, хоча й відсоток тих, хто так вважає зменшився з 2017 року [35].

Доволі цікавим є те, що прагнення до народовладдя, навіть у судовій системі, досі зберігає доволі міцні позиції. Це вказує на те, що така риса правової ментальності, як демократизм (чи то прагнення до народовладдя) дуже міцно вкорінилась у спільній свідомості, й стосується не лише організації держави.

Таким чином, напрошується логічний висновок: джерелом такої риси правової ментальності, як демократизм, є те, що українці здебільшого проживали у

відособлених як від інших народів, так і від органів державної влади, самоврядних общинах. Причому це стосується не тільки епохи Русі, але й епохи владарювання ВКЛ, Польщі та Річі Посполитої, і Запорізької Січі.

Схильність українців до самоврядування та самокерування шляхом простої, прямої демократії прослідковувалась як в селах і містах, так і на Запорізькій Січі. При цьому варто врахувати, що така схильність укорінилась доволі сильно. Адже, якщо традицію копного судочинства (як і копного права загалом) можна вважати прямим спадком традиції народних зібрань на Русі, з містами, і тим паче з Січчю, все не так однозначно.

У містах, яким було «дароване» право на самоврядування, здебільшого застосовувалось магдебурзьке право або його місцеві аналоги (наприклад, «хелмське» право). За магдебурзьким правом, місто отримувало собі право обирати власний уряд, а також суд [36, с. 2, с. 5].

Магдебурзьке право ні в якому разі не біло першоджерелом таких рис української правової ментальності як демократизм чи прагнення ефективного судочинства. Тим не менш, казати про відсутність такого впливу загалом, було б перебільшенням.

Так, завдяки інститутам привнесених магдебурзьким правом, згадані вище риси української правової ментальності не лише продовжили своє існування, але й призвели до формування відповідної правосвідомості, пов'язаної з ускладненою, відносно руського, або відповідного сільського самоврядування. Як вже згадувалось раніше, правосвідомість може виступати одним з чинників формування правової ментальності.

За магдебурзьким правом, місцеве самоврядування мало куди більш чітку ієрархію, аніж українські села з копним правом. Також, правовідносини, що виникали у зв'язку з існуванням міського самоврядування, були більш складними та багаторівневими, відносно ранніх форм самоврядування. Так, були наявні конкретні посади, які займались окремими людьми чи радами, а не здійснювались

усією громадою одночасно, суд та рада міста також були виборні. Виняток міг становити вїйт, один з керівників самоврядування, якого могли як призначати, так і обирати, в залежності від конкретних обставин [36, с. 3].

Встановлення певних стандартів для осіб, що представляють самоврядування, також тісно пов'язане з магдебурзьким правом. В книзі «Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.)» зазначається, що:

«За магдебурзьким правом, до вїйта висували чималі вимоги: «Вїйт, що перебував у суді, має насамперед бачити і розмірковувати, що на стільці Божім сидить, аби добре і справедливо судив, як багатого, так і бідного, аби вислоховував обидві сторони однаково, без застережень, без ненависті та упередженості, справедливо має чинити, пам'ятаючи, що пан Бог в останні дні його життя за це строго судити буде» [32, с. 189].

Варто також зазначити, що магдебурзьке право не застосовувалось в своєму «чистому» вигляді. Як відзначає К. І. Ровинська: «...на території України... Магдебурзьке право застосовувалося далеко не в тому, безумовному і беззмінному вигляді, в якому воно існувало в країнах Західної Європи. Потрапляючи на Україну, Магдебурзьке право суттєво зазнавало місцевих впливів, більших чи менших...» [36, с. 6].

Безперечно, що відносно ранніх руських форм самоврядування, Магдебурзьке мало більш чітку структуру та організацію. Існування більш ускладнених форм самоврядування призвело до формування особливої «міської» правосвідомості, що протягом століть, існувала в парадигмі лібералізму та відносної незалежності від владного центру. Підсвідоме тяжіння українців до децентралізації, та самоврядування в межах спільнот, було лише сильніше укріплено завдяки магдебурзькому праву. А встановлення вимог до чеснот представників самоврядної влади, демонструє наявність початкових форм контролю за народними обранцями. Такий контроль характерний українському суспільству і зараз, вже не в масштабах міста, а в масштабах усієї країни.

Можна було б казати про вплив Магдебурзького права на формування у свідомості українців початкових ідей капіталізму. Але такі, доволі широкі за трактуванням ідеї, як капіталізм чи соціалізм, на мою думку, мають скоріше природні чинники свого виникнення, й до конкретного джерела віднести їх доволі складно.

Отже, можна констатувати, що магдебурзьке право, хоч і не стало першоджерелом формування української правової ментальності, укріпило в підсвідомості українців специфічну правосвідомість, яка стала однією з підвалин формування деяких виявів правової ментальності навіть у сьогоденні. Цими виявами можна вважати: укріплення ідеї необхідності демократичного самоврядування, тяжіння до справедливого суду, громадський контроль за народними обранцями, та загалом прийнятне відношення до ускладнених форм правових взаємодій. Кодифіковані та некодифіковані джерела українських правових звичаїв містять багато такого, що стосується формування української правової ментальності. Хоча здебільшого прослідковуються тенденції, задані ще за існування Русі, з'являються й деякі нові вияви правової ментальності. Так, відома працьовитість українського народу та наявність можливості до саморегулювання правових питань в українських сільських общинах призвели до формування низки рис, важливих для української правової ментальності. Загальні ж тенденції, що прослідковуються з досліджених у підрозділі джерел, указують на формування та закріплення таких рис правової ментальності українців, як демократичність та прагнення до ефективного управління та правосуддя.

3.4. Козацька доба як джерело формування української правової ментальності

Доба існування на території України Запорозької Січі, та й стану козацтва загалом, є цікавим періодом, зокрема, для дослідження української правової ментальності.

Козацький стан був для європейської історії доволі унікальним явищем. Більш-менш ідентичні спільноти, які виникли значно пізніше, були лише на територіях

Московської держави, спорідненість яких запорожцям як по суті, так і за ментальністю і духом, доволі спірна.

Тому в контексті цього підрозділу під «козаками» ми матимемо на увазі лише запорізьких козаків або ж загалом українських козаків, у тому числі тих, що служили Речі Посполитій та Гетьманщині.

Перші прояви козацтва могли існувати й до заснування Січі, але все ж про масовість впливу цього стану на формування особливих ментальних форм можна казати саме з заснування Січі.

За своїм внутрішнім устроєм Січ була військовою демократією. Усі органи влади були виключно виборними, та й особливого цензу для обрання, крім загальної поваги козаків, на початку не було. Рівність і братерство серед козаків також були широко поширені, що виражалось, наприклад, у зверненні «братчику». До безпосередніх керівників відносились як до «батька», що, в принципі, передає патерналістський характер цього суспільства [37, с. 5-7; 38, с. 146].

Гарним джерелом для дослідження правової ментальності українських козаків є «Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, с. Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа» (надалі – Оповідь Микити Коржа), видана у 1842 році в Одесі. Ця Оповідь містить два розділи, що стосуються безпосередньо права. Зокрема, там зазначається, що козаки усі свої органи влади, включаючи суддів, обирали самостійно строком на три роки. Зокрема зазначається, що *«І всі ці особи через три роки переобиралися, а їхні місця посідали інші — такий порядок був заведений по всіх паланках»* [37, с. 5].

Загальновідомо також і те, що отаманів, гетьманів та старшину обирали на січових зборах. Конкретного терміну їх повноважень прослідкувати важко та найбільш вірогідним видається, що у такому суспільстві, вони мали свої посади доти, доки користувались авторитетом серед козаків, або ж самі цих повноважень не склали [39, с. 9]. З утвердженням же Гетьманщини гетьманів вже обирало куди вужче коло людей — здебільшого тих, що належали до старшини.

Загалом, козацький підхід до обрання державних та судових органів вчергове доводить, що демократичність — це стійка риса української правової ментальності. На жаль, цей період — останній період такого яскравого її вияву в українській правосвідомості аж до здобуття незалежності 1991 року.

Той факт, що ставлення до влади та загалом правова поведінка, що з'явилась ще за перших виявів східнослов'янської державності, «дожила» до епохи козацтва, вражає сам по собі. Українці до часу встановлення Гетьманщини були здебільшого пригнобленим народом. Щонайменше, це виражалось у дискримінації за релігійною ознакою та утисках селян, з яких шляхта намагалась зробити підневільних кріпаків. Реакцією ж деякої частини українського суспільства стала не покора, а спротив.

Цікавим є й те, що українці, по суті, не мали жодного прикладу такого народовладдя, крім власного досвіду. Держави, що оточували українські землі за часів існування Січі, всі були монархічними в тому чи іншому вигляді [38, с. 147]. Навіть наявність «демократичних» інститутів у Речі Посполитій стосувалась лише шляхти. Водночас, на Січі, хоч з часом і почала існувати певна прірва в майновому становищі, загалом права були у всіх одні й ті самі.

Щодо судочинства та й права в цілому цікавим є те, що воно було повністю усним. Певні записи велися, але все ж здебільшого вирішували «по справедливості». Як сучасники, так і більш пізні дослідники Козацької доби вказують, що закони та право на Січі були здебільшого традиційні й кодифікації не мали [39, с. 10; 37 с. 5-7].

Усе це вказує на доволі очевидний зв'язок козацтва з українським населенням інших станів. Цей зв'язок не був виражений лише в демократизмі. Так, раніше зазначалось, що прагнення до швидкого та ефективного правосуддя є рисою української правової ментальності, що закріпилась як мінімум з поширенням практики копних судів.

Так, у своїй Оповіді, Микита Леонтійович Корж після розповіді про типове вирішення цивільних справ на завершення говорить дуже цікаву річ:

«Ось які у нас були суди і права за запорозькими звичаями. І хай на 1000 чи 10 000 сума у позовній справі, за один тиждень усе вирішиться і далі тиняться по судах не стануть. Таким же чином і тяжкі злочини розглядалися, а саме: крадіжки, пограбування й убивства, інші протизаконні вчинки, за які засуджували до смертної страти.» [37, с. 7].

Як бачимо, швидке та ефективне судочинство було характерним також і для козаків.

Часи «Руської Правди» видаються найочевиднішим першоджерелом цієї риси правової ментальності, але про те, як на Русі чинили суд, ми, на жаль, свідчень сучасників не маємо. Зате маємо свідчення запорозького козака, який вказує на швидкість та ефективність правосуддя в його спільноті. Деякий логічний зв'язок між часами «Руської Правди» (як мінімум XI сторіччя) та Оповіддю Микити Коржа (який, з його власних слів, був козаком на Січі, хоча й напередодні її руйнування, а отже наприкінці XVIII сторіччя) таки прослідковується.

Доволі складно виділити єдине джерело формування цієї риси правової ментальності, бо ж формування проходить через довгий шлях. Таким чином, джерелом формування як цієї риси правової ментальності, так і більшості інших, можна вважати всю українську історію. Тим не менш, досліджувати всю її сукупність непотрібно, бо не всі взаємодії викликали зародження нових рис правової ментальності. Достатньо вказувати на найяскравіші події нашої історії, що справили значний вплив на формування нових рис правової ментальності та на закріплення тих чи інших рис у ній завдяки тим чи іншим історичним подіям і закономірностям.

Варто також вказати на одну суттєву відмінність козацького права від копного – козацькому праву була притаманна смертна кара, в тому числі, але не виключно, й за майнові злочини. В принципі, це доволі закономірно в мілітаризованій спільноті,

що сформувалась завдяки військовим походам, у яких від наявного в особи майна часто залежало її виживання.

В Оповіді, щодо майнових злочинів згадується таке: *«За крадіжки й грабунок, які за скаргами відкриваються й винуватого спіймають, збитки відшкодовує курінь, до якого він належить, якщо сам достатку не має, а від покари за вироком не звільняють, що заслужив, тим і скаржника вдовольняють»* [37, с. 8]. Тобто таке собі «відшкодування помстою», все ж таки, було характерним для козаків. Покарання здебільшого обирали судді. Але відзначається, що одну страту особливо часто застосовували саме до крадіїв та розбійників. Нижче наводжу опис цієї кари зі збереженням мови оригіналу:

«Третя страта — кий запорозькі. Вони не дуже великі й товсті, подібні до бичів, що у ціпів, якими хліб молотять, дубові чи з іншого міцного дерева нарубані. Злочинця прив'язують або приковують до стовпа в Січі або в паланці на майдані чи серед базару, ставлять біля нього різні напої в кінвах — горілку, мед, пиво та брагу, кладуть достатньо паляниць і нарешті приносять декілька оберемків кий, розкладають довкола стовпа, де злочинець. Його примушують їсти й пити, скільки захоче, а коли наїється і нап'ється, тоді козаки починають бити його киями — кожен козак, як тільки йде мимо, випивши коряк горілки чи пива, неодмінно мусив ударити його раз кием, а б'ючи (хто як попаде — по голові чи по ребрах), отак примовляти: «От тобі, сучий сину, щоб ти не крав і не розбивав, ми всі за тебе куренем платили». І доти сидить чи лежить біля стовпа злочинець, поки заб'ють його до смерті.» [37, с. 8-9].

Така, доволі жорстока страта, вказує на певні закономірності в правовій свідомості запорожців. По-перше, видно деякий вплив християнської догматики. Так, злодія, судячи з усього, вважали винним, на додачу до скоєного злочину, також і в тому, що він піддався гріховному впливу. Скоріш за все, «нагодовуванням» злочинця демонструвався осуд гріха ненажерливості (суть гріховності якого виражалась не лише в переїданні, але й у матеріальній ненаситності [40, с. 341]). Також, з традиційної фрази, яку казали злочинцеві, бачимо підтвердження існування

інституту солідарної відповідальності за вчинене членом спільноти й доволі однозначне невдоволення членів общини необхідністю відшкодовувати шкоду за злочин свого побратима.

Загалом же така серйозна кара за матеріальні злочини вказує на різке неприйняття українцями будь-якого виду посягання на власність. Таке ж неприйняття було характерне й для інших представників українського народу, які, щоправда, виражали таке своє невдоволення у менш насильницький спосіб (як було вже зазначено в розділі про копні суди).

Оскільки навіть дотепер в українському суспільстві часто можна почути невдоволення матеріальними злочинами, в тому числі й від посадовців, тут прослідковується певний континуїтивний зв'язок. Джерелом цього несприйняття, як уже зазначалось в минулому підрозділі, було ставлення українців до праці. Будь-яке майно в українському соціумі мало набуватись виключно чесною і, що важливо, тяжкою працею. Тих же, хто такий порядок порушував, українське суспільство сприймало та й сприймає вкрай негативно. Загалом, українське ставлення до злочинців будь-якого ґатунку здебільшого вкрай негативне. Хоча й існували та існують інститути примирення, тим не менш, суспільний осуд злочинів доволі широкий.

Джерелом цього осуду була християнська мораль та тяжка ручна праця, якої не цурались і козаки в мирний час. Історичний контекст дає краще розуміння виникненню такого негативного ставлення. Зважаючи на тенденції сьогодення, можна зробити висновок, що в українській правовій ментальності в питанні осуду злочинів «переміг», радше, козацький підхід. Так, суспільство широко засуджує злочинців; лунають навіть заклики до жорстокої розправи над такими людьми. Хоча, поступово, під впливом «європейських» цінностей в українському суспільстві й почалось зсунення у напрямку перевиховання замість осуду і кари, все ж наразі рано казати про повне зникнення цієї риси української правової ментальності.

3.5. Народна творчість як вияв української правової ментальності

На завершення цього розділу, хотілося б також поговорити про приказки як інструмент вияву української правової ментальності. Так, про їх значення в судових процесах та й у звичайному житті, згадує як М. Бедрій (у тому, що стосувалось копного судочинства), так і Микита Корж, який, розповідаючи про життя Січі, відмічає їх значення, а нерідко й сам використовує їх у своїй оповіді [34, с. 56-57, 37].

Як зазначалось на початку роботи, правова ментальність — це також і ставлення до права та різних його аспектів загалом. Так, Ю. Ю. Калиновський відзначає, що *«Своє ставлення до права, до його творців – законодавців, до судової та правоохоронної систем пересічні громадяни часто-густо виражають через приказки, прислів'я, анекдоти, історії з життя та інші мовні форми, що народжуються у суспільній свідомості спонтанно як реакція на певні дії влади або окремих посадових осіб.»* [41, с. 75].

Деякі з найбільш відомих прислів'їв та приказок нижче проаналізуємо в контексті як демонстрації виявів української правосвідомості того часу, так і в контексті укорінення певних ставлень до права, а значить і правової ментальності.

Найпершим напрошується прислів'я, яким частенько характеризують українців у негативному світлі: **«моя хата з краю — нічого не знаю»**. Корені походження цього прислів'я, на мою думку, можуть бути доволі правовими. Так, як зазначалось раніше, у тому разі, якщо община не знаходила чи не шукала злочинця, вона солідарно відповідала перед потерпілим за шкоду. І хоча, скоріш за все, такий звичай був загальноприйнятим, це не означає, що він був загальноприйнятим. Вважати весь український народ таким, що без питань слідує всім нормам (в тому числі, й створеним власною діяльністю) доволі наївно. Очевидно, що знаходились індивіди, які хотіли відмежуватись від общини, намагаючись уникнути, наприклад, обов'язку платити за чужий злочин. Або ж навіть відмовитись давати свідчення.

Авжеж, висловлена мною думка не є абсолютно авторитетною щодо цього питання, та все ж можливість саме такого походження цього прислів'я, видається мені доволі реалістичною.

Це вказує на існування певних правил правової поведінки, за якої людина намагається відмежувати себе від можливих проблем із законом. Причому, виправдати таку поведінку суто іноземним пануванням не вийде, бо ж і своє судочинство могло бути доволі жорстоким. Таким чином, це прислів'я у правовому контексті демонструє небажання українців брати участь у правовідносинах, що можуть мати для них небажані наслідки. Такий собі прояв страху перед законом та негативний вияв українського індивідуалізму.

Надзвичайно корисним джерелом народної мудрості, в тому числі й щодо відношення до правових феноменів, є збірка українського етнографа Матвія Номиса, укладена 1864 року. Нижче декілька приказок з його збірки, що стосуються безпосередньо права.

«Правда розмислу не потребує.» [42, с. 130] може звучати як такий собі аргумент судового спору. У контексті прагнення українців до швидкого та ефективного правосуддя, ця приказка наче натякає на відсутність потреби в будь-яких подальших розслідуваннях, бо ж уже сказали правду, підтверджену чи то свідками, чи то перед лицем Бога. Тож розслідування такої правди — марна трата часу, й роздумувати над нею нічого.

«Горбатого могила виправить» [42, с. 64] — це, загалом приказка, що демонструє негативне ставлення до певної вади. В тому числі, застосувати її можна й до злочинців, щоправда, в більш загрозливому та конкретному контексті. Так, настання моменту «виправлення» суд міг і прискорити, особливо на Запорозжжі. Ця приказка демонструє ставлення українців до злочинців як до людей, що не підлягають перевихованню, і їх виправленню може посприяти лише смерть. На щастя, такий підхід зараз, з загальним розвитком суспільства, вже не є єдиним і загальноприйнятим. Та все ж ця приказка досі широко використовується в

повсякденному житті, в тому числі щодо п'яниць та злочинців, демонструючи крайній ступінь осуду, в тому числі й рецидивів.

Приказка «Ніде правди діти», наприклад, увійшла в повсякденну українську мову, та широко використовується й донині. Першоджерелом же, знов-таки, могли бути судові процеси, особливо якщо взяти до уваги, що у збірці Матвія Номиса це прислів'я знаходиться в «судовому» розділі [42, с. 142]. Можна навіть трохи поспекулювати та зв'язати цю приказку з усталенням у правовій ментальності ідеї про невідворотність покарання, бо ж в українському суспільстві є досить сильна ментальна установка, що правда в будь-якому разі спливе. А правда в ранніх судових процесах була понад усе, й підтверджувалась перед лицем Господа. Тому, хоча б перед лицем Божого Суду, ніде правди діти.

Ще кілька цікавих приказок про суд і право загалом, які в роботі М. Номиса починаються зі слова «СУД», і загалом відповідають одній тематиці протягом кількох сторінок. Нижче наводжу деякі з них разом з власним коротким тлумаченням:

- «Хто хоче свідком бути, треба хрестик цілувати» — очевидно відсилає нас до практики клятви перед Богом про правдивість слів;
- «Без суда суд буває» — прослідковується натяк на існування «народного суду» або ж «суду Лінча». Тобто — суду без повноважень. Такий народний осуд досі є рисою української правової ментальності;
- «До права треба мати два мішки: оден грошей, а другий бачности» - схоже, українці вже на момент складення збірки стикались з проблемами, що не надто далекі від наших. Прослідковується недовіра до судової системи та явний натяк на її продажність;
- «Идеш до суду, то треба – прийдіте поклонімося» — тут же, навпаки. Певна процесуальна настанова виказати повагу судді (у Микити Коржа також зустрічаємо, що прохачі кланяються усім суддям, представляючи своє прохання [37, с. 5-7]);

- «Не помажеш – не пойдеш» — і знову про судову корупцію. Схоже, в правовій ментальності наших предків суди були визначені саме як корупційний орган. Проте варто врахувати, що збірка Матвія Номиса була складена в середині XIX сторіччя, і з'ясувати, про які саме суди йдеться, доволі складно. Хоча скоріш за все маються на увазі саме «державні» установи, в тому числі московські, польські та навіть гетьманські;
- «Зробіть справу (розсудіть судом)» — тобто ставлення до судового процесу як до справи, що має бути вирішена, або ж «зроблена». І виказуватись така фраза явно мала не до тривалого процесу. Можливо, це — чергове підтвердження прагнення до ефективного судочинства в українській правовій ментальності;
- «Свідки право судять» — незрозуміло якого забарвлення надається в цьому контексті. Та є явний натяк на практику зібрання необхідної кількості свідків і загалом їх важливість для суду;
- «Хто ламає слово, той віру ламає, той душу ламає, той Бога ламає» — власне, додаткових коментарів не потребує: слово, а значить правда — святі;
- «Віч-на-віч» — тут скоріш за все мається на увазі «стати до судових дебатів»;
- «Виноватого Бог найде» — відсилка на суд Божий і невідворотність покарання;
- «Хто ся оправдує (а зовсім винний), того як гору здує» — те саме, явно прослідковується натяк на невідворотність покарання;
- «Як не признаєся, то потріскаєся (давня запорозька промовка)» — в контексті Оповіді Микити Коржа звучить скоріше як реальна погроза побиття киями;
- «За признання Бог прощає» — явний приклад впливу християнської моралі на судовий процес;
- «Не взявшись за невинного, не будеш міти винного» — скоріше за все натяк на певний процес, пов'язаний з розслідуванням. Або, якщо тлумачити це у

більш негативному світлі, новий натяк на роботу правоохоронної системи. Та точно сказати складно;

- «Не буду душі вбивать, буду правду казати» — черговий приклад визнання чесності як одної з основних чеснот у суді;
- «Не ходи до суду, бо хліба не буде» — знову про ненадійність судів;
- «Хто втік той и прав» — доволі цікавий випадок. Народна творчість сьогодення має певний відповідник до цього: «Хто перший звернувся до «органів» - той і потерпілий» у контексті того, що у злочинах, коли вина не очевидна, той, хто першим набуде в очах держави статусу потерпілого, той ним і є. Недовіра до правоохоронної системи — це, схоже, доволі віддавна сформована риса української правової ментальності;
- «Хто хоче полюбить суддю грошо-заплота, про ёго роспитай панів, а не простого народа» — ще одна чудова демонстрація вияву українського ставлення до судів і системи загалом. Ця приказка вже більш явно вказує на те, що мається на увазі саме державний суд, а не копний чи запорозький, бо ж ті суди призначених суддів здебільшого не мали й вирішували справи або колегіально, або одноосібно, але спираючись на свій авторитет серед населення (як ото отамани, старшина та інші) [42, с. 142-144].

У збірці міститься ще багато інших приказок як про суд і право, так і загалом про життя. Навести та проаналізувати всі з них, на жаль, не видається можливим через установлений обсяг роботи. Поза тим, навіть наведені приказки чудово демонструють основні закономірності української правової ментальності того часу, які на диво непогано застосовуються і до сьогодення.

Враховуючи, що час складання збірки — середина XIX сторіччя, тут уже можна казати про точно встановлені правовідношення українців. Так, українській правовій ментальності до того часу остаточно стають притаманні недовіра до суду та правоохоронної системи, прагнення справедливості та невідворотності покарання для винних, покладання на вищі сили у розв'язанні проблемних питань та славлення чесності.

Усі ці риси можна прослідкувати й у правовій ментальності українців сьогодні. Як уже зазначалось вище, державні та судові органи не користуються загальною довірою населення, а заклики до відновлення справедливості та кари для винуватих є характерними для виявів громадської думки й понині.

4. НОВІТНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

4.1. Формування української правової ментальності у ХІХ — ХХ сторіччі

В цьому підрозділі, як і у розділі загалом, розглянемо найбільш новітні джерела формування української правової ментальності.

Здебільшого, період ХІХ-ХХ сторіччя для України був пов'язаний зі втратою (можна навіть сказати з повторною втратою, враховуючи існування Гетьманщини) державності та національної рефлексії за відновленням незалежності.

Епоха панування Австро-Угорщини та Російської Імперії на території України загалом закріпила в українській правовій ментальності її основні прагнення та риси. Тим не менш, у порівнянні з іншими періодами владарювання чужинців на території України, цей період призвів до появи нових змінних на загальному шляху формування української правової ментальності.

Спробуємо розібрати вплив цих імперій на формування української правової ментальності окремо. Одразу зазначимо, що епоха панування цих двох імперій здебільшого вплинула на формування скоріше політичної ментальності українства, ніж правової. Проте певний вплив саме на правову ментальність все ж таки мав місце.

По-перше, вкотре зазначимо, що відсутність власної суверенної держави наклала на формування української правової ментальності деякі неприємні корективи.

Зокрема, знову зазначимо, що наявність іноземних володарів не могла вплинути позитивно на ставлення українців до держави та законів.

Також Російською Імперією активно просувались ідеї того, що українців не існує як окремої нації, заборонялась українська мова, а деякий доволі тривалий час в Україні існувало кріпацтво (щоправда, не лише в Росії, але й у Австро-Угорщині).

Абсолютний же характер обох цих монархій культивував зверхнє ставлення органів влади до імперських підданих. Хоча й зберігались, а іноді й створювались (унаслідок, наприклад, революцій) деякі виборні представницькі органи, загалом на найважливіші посади в цих державах призначались намісники, які й контролювали усі основні суспільно-політичні процеси.

Існування української нації в умовах постійного заперечення своєї окремоті, на території підконтрольній Росії, призвело до вироблення так званого «комплексу меншовартості».

У роботі «Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність» за авторством І. Поліщука, наводиться перелік ментальних, рис, що українці отримали за століття підневільного стану перерахований О. Рудакевичем: *«...психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси «меншовартості» та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості проявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських орієнтаціях.»* [43, с. 338].

Казати про якісь окремі парадигми у контексті поневолення, на жаль, не видається можливим. По суті, влада іноетнічних держав над Україною призвела до занепаду багатьох позитивних рис української правової ментальності. Тим не менш, повністю вони нікуди не зникли.

І. Поліщук відзначає, що *«...поступово, за принципом зворотного боку медалі, пересічний українець виробляє у себе невпинне бажання справедливості, яке виступає ґрунтовною запорукою майбутнього національного відродження.»* [43, с. 337].

Також в статті підтверджується раніше висловлена теза про те, що саме підневільний стан спричинив небажання українців взаємодіяти з політичними інститутами [43, с. 338].

В статті І.М. Муляра «Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект», вказується, що українцям також довгий час був і є притаманний правовий нігілізм, прояви якого все ще не стали домінуючими в українському суспільстві лише тому, що в українців наявна *«досить міцна традиція поваги українців до людської гідності, індивідуальності, особистості»* [10, с. 193].

Усе це свідчить, загалом, про те, що, хоч і втративши свою незалежність і навіть піддаючись згубному ментальному впливу імперій, українці не втратили своїх основних ментальних рис. Прагнення справедливості та повага до людських прав є рисами української правової ментальності, що пройшли випробування як часом, так і боротьбу з українством як таким. Цим ми завдячуємо ментальним установкам, які зародились завдяки «козацькому архетипу». Прагнення до волі та боротьби повністю не стерлося з української ментальності, що й дозволило донести також і позитивні риси української ментальності до часів незалежності.

Варто згадати також, що за часів панування імперій український соціум не відійшов від одної з своїх основних традицій — життя в общинах. Так, ці общини хоч і зазнавали іноземного впливу (особливо у питанні відношення до влади), все ж таки виробляли в українському суспільстві унікальний правовий досвід. Тож варто розібрати цей досвід як більш «українське» джерело формування правової ментальності українців.

До основних проявів суто-української правової ментальності, під час знаходження України у складі Австрії та Росії, М. В. Гримич у своїй монографії, виділяє особливе ставлення до права власності, визначення звичаєво-правової культури українців як тісно пов'язаної з господарською доцільністю, та загальну більшу

зорієнтованість на власні общини та сім'ї, аніж на державні інституції [44, с. 444-450].

Це, загалом утверджує раніше сформовані напрями розвитку української правової ментальності.

Так, господарська доцільність вказує на прагнення ефективності в застосуванні права, що вже простежувалась за пару століть до того. Причому це, знов-таки, не означає якоїсь ідеальної ефективності з об'єктивної точки зору. Це скоріше про суб'єктивне відношення самих українців до ефективності.

Розвиток капіталістичних відносин також дав поштовх формуванню в українському суспільстві понять про право власності. Хоча поняття про власність в українців існували як мінімум з часів Русі, питома український підхід до розуміння деяких форм прав власності відображає цікаві в контексті роботи закономірності.

Приватна власність як така в праворозумінні українців була або «своєю», або «чужою», або «спільною». М. В. Гримич зазначає, що *«Термін «купити» нерідко застосовувався до поняття «брати в оренду»*. Земля займалась за правом першого користування. Так, якщо селянин самостійно приводив землю до ладу (наприклад, розчищав ліс), то така земля в розумінні українського суспільства належала саме йому [44, с. 445].

В праці М. В. Гримич також зазначено, що всім українцям епохи ХІХ сторіччя, було характерне «подвірне землеволодіння». Це, по суті, означало, що власність на землю закріплювалась за конкретним двором, а тобто будинком, а значить сім'єю, що в ньому проживала. При цьому будь-які спроби «привчити» українських селян до общинного землеволодіння зазнавали краху. Так само українці не розуміли концепції «казенної», а тобто державної землі [44, с. 445-446].

«Українці, по суті, тяжіють не до колективних, а до індивідуальних, а точніше сімейних форм буття. Це виявлялося в особливій неприязні до общинного

(земельного і громадського) упорядкування, до великих патріархальних форм сімей» [44, с. 445].

Отже, варто прояснити деякі моменти українського общинного існування. Так, хоча українці й жили протягом усієї історії в своїх власних общинах, і багато в чому завдяки цьому не зникли як народ, розуміти ці общини як виключно колективні не варто.

Як бачимо з даних, наведених М. В. Гримич, так і загалом з контексту усієї роботи, «колективне» в українців ніколи не було чимось хорошим. Так, наприклад, якщо община або ж козацький курінь, та й навіть верв за часів Русі не знаходив або не шукав злочинця, то відповідальність перед потерпілим несла вся община солідарно. Враховуючи українські правові звичаї, закладені ще за Русі, форма такої відповідальності була матеріальною, і до колективної страти за злочини невинних у нашій правовій історії не вдавались.

Тим не менш, як зазначалось раніше, ставлення до праці і власності, з нею пов'язаної, в українців було майже сакральне. Лише тяжкою працею в українському суспільстві набувалась власність. Усі, хто незаконно намагався заволодіти чужим майном, суспільством, щонайменше, зневажались.

Таким чином, як мінімум з правової точки зору в українській правовій ментальності склалось доволі особливе ставлення до колективізму. Колективізм пов'язувався з солідарною відповідальністю. Так само, колективна власність також могла вважатись формою покарання на суто підсвідомому рівні. Бо якщо людина самотійно заробила на «своє» або таке «своє» навіть самотійно створила, вкладаючи в цей процес усю тяжку працю, а потім це «своє» стало належати всім, то це як мінімум викликає обурення і нерозуміння.

Отже, форми колективної власності, що насаджувались ще імперською Росією, не сприймалися українцями, й «на місцях» здебільшого все одно панували традиційні для українців порядки поділу землі на сімейні господарства [44, с. 445-446].

Отже, маємо чергове підтвердження несприйняття українцями чужинських законів та життя за власними правилами. Також з'являється й нова, дуже важлива в прийдешніх подіях риса — несприйняття колективізму у будь-якій його формі.

Ставлення ж до права на землю доволі глибоко укорінилось в українській правовій ментальності. Так, на підсвідомому рівні, будь-які неіндивідуальні випадки володіння землею навіть у сучасному українському суспільстві сприймаються негативно, якщо не вороже. Таке ставлення бере свій початок саме в підсвідомому ставленні українців до власності на землю, завдяки якому будь-яким спробам насадити будь-яке неукраїнське розуміння права власності чинився принаймні пасивний спротив. Не останню роль у цьому відіграє й право селянина на землю, яку він сам зміг пристосувати до своїх цілей. Оскільки це ставлення явно формувалось протягом століть, українці підсвідомо сприймають землю не як, наприклад, свою-чужу-державну, а як свою та ще не свою. Причому своїм правом люди можуть навіть не скористатись, але їм важливо знати, що цю землю в будь-який момент можна буде зайняти собі, бо це просто підсвідоме бажання, вироблене за сторіччя однієї й тієї самої дії, повторюваної нашими предками.

Індивідуалізм як риса українського менталітету і як риса української правової ментальності згадують чи не всі вчені, що коли-небудь досліджували питання українського несвідомого.

Українському індивідуалізму надають як позитивних рис, як-то повага до приватної власності, визначення цінності особистості, прагнення до справедливості та незалежності, так і негативних, вказуючи, наприклад на крайній егоїзм, відстороненість від суспільства, навіть жадібність.

У свою чергу, я хотів би зупинитись на витоках такого явища української правової ментальності, як «кумівство» або непотизм, що «завдячує» своїй появі в тому числі українському індивідуалізму.

Важко сперечатися з тим, що в Україні кумівство існує як явище. Його існування — це доволі очевидний факт, який відображено в нашій масовій культурі, жартах і навіть в повсякденному житті.

Розбирати етимологію терміну немає потреби, бо, по-перше, під поняття «кум» підпадати може хто завгодно в залежності від регіону: родич, хрещений батько або навіть просто друг. А по-друге, так би мовити, практичне застосування «кумівства» не передбачає існування чітко вираженого кола осіб, що під нього підпадають.

Джерелом кумівства, безперечно, є український індивідуалізм. Варто згадати, що індивідуалізм не обов'язково виявляється саме в виокремленні одного індивіда від усього соціуму. Так, суспільство, якому більше притаманний індивідуалізм, спокійно існує в межах комфортної для нього малої соціальної групи. А малої соціальної групи, що ближча людині, ніж сім'я, годі й шукати.

Тепер же простежмо логічну закономірність. Так, українці довго не мали власної незалежної держави. Як було згадано в розділах про Русь та копне право, українцям було притаманне самоврядування на місцях. Обирались до такого самоврядування, власне, члени цієї ж общини. Це могли бути як старші люди, так і просто місцеві авторитети¹⁷. З поступовим сприйняттям частиною українців державних органів чужинців вони починали в них служити. Такі органи могли бути як виборні, так і за призначенням. І от у цій точці й відбувається злам. У ментальній установці українців сім'я та члени власної общини були дуже близькими. Ці люди, хоч часто і з власного бажання, були відірвані від свого звичного і комфортного соціуму. І якщо якийсь земляк або член родини (хай і дуже далекий) шукав розв'язання певної проблеми або навіть сам хотів посісти якусь посаду, українці один одному в цьому допомагали. Мотивом такої допомоги могло бути бажання відновлення внутрішнього відчуття комфорту, а також єдності з рідним соціумом.

Таким чином, з відновленням української незалежності ця риса нікуди не ділась. Допомогти «своїм» або ж просунути їх на певні посади — це в українському

¹⁷ Так, наприклад, згаданого раніше Микиту Коржа в своєму селі обрали представляти інтереси общини перед урядом [37, с. 3]

суспільстві досі доволі поширена практика. Ця риса характерна для всіх щаблів нашого суспільства, не виключаючи навіть найвищих державних чиновників.

Доволі важко сказати, чи виникла б ця риса, якби не іноземне панування. Проте її існування в українській правовій ментальності — це доконаний факт, а загальні умови її формування, в принципі, зрозумілі.

Чи зітреться ця риса української правової ментальності з часом, сказати важко. Якщо зважити на вплив «європейських» цінностей на Україну загалом, можливо, з часом ця риса й зітреться. Але якщо врахувати останні тенденції, кумівство як риса української правової ментальності, схоже, ще затримається в нашому несвідомому на якийсь час.

4.2. Формування української правової ментальності у XX — XXI сторіччі

Прихід до влади радянського тоталітарного режиму став продовженням історії української втрати незалежності. Та на щастя, період радянської влади є для української історії останнім прикладом існування в залежному становищі.

Перехід влади від імперського уряду до радянського, як відомо, не був мирним. На територіях Росії відбувалась громадянська війна та підіймали голову національно-визвольні рухи.

Одним із таких рухів був український, що на короткий період зміг установити незалежну українську державу, протиставляючи себе комуністам та «білому» руху.

Від самого початку в роботі планувалось відвести окремий розділ для розгляду впливу визвольної боротьби українського народу на початку XX сторіччя, але проаналізувавши історичні події, виявити такі, що могли б призвести до формування окремих стійких форм української правової ментальності, на жаль не вдалося.

Саме існування цього руху в черговий раз підтвердило бажання українців боротись за власну незалежність, та встановлення власного порядку, в тому числі й правового.

Визвольна боротьба підтвердила установки української правової ментальності, які відповідали за спротив несправедливості, прагнення до свободи та демократизму.

На жаль, радянська ідеологічна машина змогла зіграти на головних українських ментальних установках на свою користь, і багато українців на початку радо вітали радянську владу. Враховуючи поразку військових, вірних ідеї встановлення незалежної України, протягом більшої частини ХХ сторіччя в Україні панував комуністичний тоталітарний лад.

Двома основоположними ідеями радянського режиму, принаймні в державній пропаганді, були піднесення праці та відомий лозунг «землю — селянам, фабрики — робітникам», який, у принципі, говорить сам за себе.

Оскільки більшість своєї історії український народ був економічно пригноблений, ці лозунги знайшли свій відклик в українців. Праця, як неодноразово згадувалось вище, для українців мала сакральне значення й була визначальною у формуванні як загальної ментальності, так і її правового вияву.

Але перейдемо від передумов встановлення режиму до його безпосереднього впливу на українську правову ментальність.

Основні риси «радянської» ментальності, а особливо правової виявити з друкованих джерел безпосередньо доволі складно, оскільки більшість друкованих джерел радянської епохи (якщо не всі вони) цензурувалися або взагалі були чистої води пропагандою.

У зв'язку з цим спробую самостійно визначити їх за допомогою опитування жителів колишньої УРСР, з якими в мене є можливість поспілкуватись.

Вважаю це допустимим варіантом, бо протягом усієї роботи я намагався звертатись до першоджерел, об'єктивно їх оцінюючи. На жаль, з об'єктивною оцінкою

радянського періоду маю певні складнощі з суб'єктивних причин, тому кращого шляху, ніж спитати про основні риси радянської ментальності в безпосередніх екс-громадян СРСР, я не вбачаю.

Отже, основними виявами ментальності цього періоду є:

- прийнятність обману та брехні, особливо по відношенню до начальства та в навчальному процесі;
- відсутність моральних авторитетів у суспільстві;
- певна інфантильність у правових та політичних питаннях через сподівання на державу;
- показна покірність начальству;
- культ праці.

Були й певні позитивні моменти. Так, наприклад, радянська пропаганда вказувала на наділення жінок більшим обсягом прав. Наприклад, існували лозунги як-то: «Раніше жінка — до рогача, а тепер до державного керма», або ж «Конституція нова дала жінці всі права» [45, с. 135].

Жінки й справді були куди більше наділені правами відносно більш ранніх періодів української історії, в яких жінці хоч і відводилась особлива роль, та все ж зберігався суцільно патріархальний уклад суспільства. Таким чином, і ставлення до жінок в українській правовій ментальності дещо вирівнялось. Причому це поняття рівності між статями досить сильно укорінилось в українській ментальності сьогодення. Звичайно, якщо взяти до уваги світові тенденції, рівність між статями тим чи іншим чином з'явилась би на території України, та оскільки це сталось за часів СРСР, то я відзначу це в цьому розділі.

В іншому ж вияви радянської ментальності призвели до формування дещо специфічної форми правової ментальності.

Так, деякі вже усталені риси правової ментальності, як-от недовіра до органів державної влади, не просто загострились, а ще й набули нових виявів. Оскільки в СРСР загалом відкидалась ідея приватної власності, а все належало державі (а якщо

вірити пропаганді, то нібито народів), то діяльність з обману та ухилення від цих органів мала б сприйматись як певний вид пасивної боротьби проти колективістського абсурду.

Так, у народній творчості поставали анекдоти про абсурдність дій держави, про крадіжки з заводів, про загальну недалекість бюрократичного апарату, висміювання лозунгів пропаганди та ще багато інших.

На жаль, відділити це оманливе та насмішливе ставлення до держави та й загалом до щоденної діяльності досі повною мірою не вдалося.

Парадигма незалежного розвитку України цьому, насправді, теж ніяк не посприяла. Якщо намагання обманювати радянський режим та насміхатись над його потугами можна було б трактувати як опір проти авторитарної влади, то у після здобуття незалежності авторитарна влада змінилась у думках українців на клептократичну. А як уже неодноразово згадувалось, українці не терплять злодіїв не менше за диктаторів.

І, на жаль, небажання працювати на розвиток уже незалежної України також пов'язане з діяльністю влади в контексті незалежності. У великої частки українців влада асоціюється з розкраданням бюджету та «їхніх» грошей безпосередньо.

Усталеність відношення до правомірної поведінки відносно держави як до скоріше шкідливої в українському підсвідомому ще до СРСР було доволі сильним. За існування СРСР це відношення лише закріпилось і, на жаль, за незалежної України дії влади здебільшого розцінюються українцями як шкідливі, тому таке ставлення укорінюється й надалі.

Як я вже зазначав, загальна недовіра до влади з часом, скоріш за все, зникне як ментальна установка, якщо ми знову не втратимо власної держави. Та окрім цього для зміни цієї риси в більш позитивне русло необхідно «вдоволити» деякі інші ментальні прагнення українства. Так, прагнення до швидкого й ефективного розв'язання проблем також є старою та усталеною рисою української правової ментальності. Якщо ж держава в найближчі роки не вчинятиме дій, які вдоволять

такі прагнення українців, то залишиться лише констатувати, що в українців саме як риса ментальності закріпиться концепція пасивної (а з часом може навіть і активної) боротьби з державою, але вже з власною, що в перспективі не приведе ні до чого хорошого.

В СРСР доволі сильною була настанова, що держава й партія впораються з усіма проблемами, а громадянинові лишається лише працювати на благо суспільства і держави. Так зародилась ментальна установка, що всі проблеми розв'яже держава, й ніяких активних дій громадянину проявляти не треба, чому частково також посприяла відсутність моральних авторитетів у суспільстві.

Це шкідлива думка, в тому числі, й з правової точки зору, бо держава, користуючись такою «довірою», часто вдається до відверто протиправних дій відносно своїх громадян, а громадяни в цей час її нахваляють, бо ж державі знати краще. На щастя, ця ментальна установка не передалась на часи незалежності повною мірою, скоріше за все, через доволі нетривалий час свого формування. І такі риси правової ментальності українців, як боротьба проти несправедливості та демократизм, усе ж перемогли в масовій свідомості сліпе підкорення державі, про що свідчить щонайменше наша найновіша історія.

Історія України з часів здобуття незалежності ще не мала якогось конкретного впливу на формування української правової ментальності. Можна сказати, що певною мірою відродились і укріпились певні риси правової ментальності, які існували до цього.

Так, з утвердженням України як незалежної держави, остаточно укріпились такі підсвідомі риси правової ментальності, як прагнення народовладдя (демократизм), прагнення до справедливості, прагнення до ефективного та швидкого правосуддя, осуд та зневага до злочинців, вміння шукати компроміси. Також у «спадок» від загарбників, нашій правовій ментальності дістались правовий нігілізм, зневага до держави та органів влади, недовіра до суду та правоохоронних органів, комплекс меншовартості.

В контексті найсучаснішої історії маємо також додаткове джерело формування української правової ментальності — так звані «європейські» цінності. Їх вплив на правову ментальність, на мій погляд у кращому разі перебільшений. Більшість із того, що можна розцінити як вплив цих цінностей на ментальність, у тому чи іншому вигляді, притаманна й українській правовій ментальності. Просто деякі з виявів цієї правової ментальності були загнанні дуже далеко в підсвідомість і на самотійне їх «відновлення» піде доволі тривалий час. В цілому ж вплив європейських цінностей на формування української правової ментальності скоріше позитивний, бо, як мінімум, може послужити каталізатором для відновлення «забутих» рис української правової ментальності. Тим паче, що європейські цінності не насаджуються українцям, а їх сприйняття є скоріше спільним, консенсуальним вибором суспільства.

Російська ж парадигма розвитку української правової ментальності — це яскрава демонстрація фрази «крок назад». Тим паче, що про добровільний вибір цієї парадигми розвитку не йдеться, й вона явно насаджується через прямі чи непрямі дії нашого сусіда. Зміст російської парадигми розвитку української правової ментальності — це просто «стара пісня на новий лад». По суті, в разі сприйняття більшістю суспільства саме російської парадигми розвитку правової ментальності українство просто повернеться в часи СРСР та імперського поневолення.

ВИСНОВКИ

Отже, за результатами дослідження, проведеного в роботі, поставлених завдань досягнуто.

1. Було надане визначення поняттю правової ментальності, та роз'яснено його суть. Так, було визначено українську правову ментальність, як *похідний від правового менталітету груповий, динамічний феномен, що формувався протягом багатьох поколінь, і який вбирає в себе набутий правовий, та дотичний до права досвід усієї спільності українського народу. Цей феномен полягає у внутрішньому, підсвідомому ставленні усієї історичної спільності українців до права, та відповідному його впливі на здійснення правової поведінки.*
2. Було визначено та проаналізовано основні джерела формування української правової ментальності. Так, основними джерелами формування української правової ментальності є:
 - ранні правові звичаї східних слов'ян;
 - правовий досвід, набутий за часів існування Русі;
 - договори та міжнародно-правова взаємодія з Візантією;
 - християнська мораль та догматика;
 - кодифіковані та некодифіковані джерела українського традиційного права XI – XVIII сторіччя;
 - унікальні правові взаємодії часів існування в українській історії козацького стану;
 - народна мудрість і творчість щодо правових феноменів, виражена у формі приказок;
 - перебування українських земель у складі іноземних держав;
 - правові звичаї українців XIX – XX сторіччя та правова ментальність тої доби;
 - визвольна боротьба українського народу у XX сторіччі;

- знаходження України у складі СРСР та «радянська» правова ментальність;
 - епоха незалежності та поступовий відхід від «травмованого» психологічного стану української ментальності, пов'язаного зі втратою незалежності.
3. Було роз'яснено вплив висвітлених в роботі історичних подій на формування української правової ментальності та визначено історично зумовлені першопричини виникнення тих, чи інших рис української правової ментальності;
 4. На прикладі народної творчості, а також усних та письмових першоджерел, проаналізовано континуїтивний шлях формування та виявів української правової ментальності, що нерозривно пов'язана з правовою ментальністю сучасних українців;
 5. Виявлено та проаналізовано суттєвий вплив християнства, на формування підсвідомих установок відносно права в українців, таких як: повага до життя та прагнення справедливості;
 6. Підтверджено окремість та унікальність шляху формування української правової ментальності, відносно «російської» парадигми правової ментальності. Таким підтвердженням, зокрема, виступають:
 - Несприйняття російської та радянської форм колективізму українцями на підсвідомому рівні, постійний спротив розчиненню індивідуальності в колективі, стійкий спротив притаманному східному колективізму вождізму та патріархальності;
 - Зневага авторитаризму, та прагнення до народовладдя;
 - Формування української правової ментальності, на ґрунті не тільки Русі, але також і правової взаємодії між собою протягом усієї історії у власних, закритих для чужинців общинах;
 - Самоідентифікація українців протягом усієї історії як окремого народу, з власною правовою системою, що, зокрема, доводить і несприйняття українцями чужинських законів, що видно на прикладі взаємодії українців

між собою, в період перебування у складі будь-якої іноетнічної держави, в тому числі і в складі Російської імперії;

- Наявність чіткої та закономірної континуїтності формування рис української правової ментальності, що не були притаманні сусіднім народам у повній мірі;
 - Постійне тяжіння української правової ментальності до суто європейських цінностей, таких як демократизм, бажання справедливості та волелюбство. Що, в свою чергу відзначає українську правову ментальність як таку, що сильно тяжіє до європейської правової системи, а отже і до європейської правової ментальності, і аж ніяк не до російської;
 - Поступове повернення в домінуюче становище, найстійкіших рис української правової ментальності, після здобуття незалежності, та відхід від «радянської» ментальності, яка не змогла закріпитись в підсвідомості наступних поколінь, що в чергове доводить несприйняття українцями чужинського впливу, та постійне прагнення до пошуку власного, окремого шляху.
7. Підтверджено континуїтність української правової ментальності протягом усього історичного періоду висвітленого у роботі. Так, риси правової ментальності, що почали своє формування ще за Русі, мають безпосередній вплив на наше сьогодення. Демократизм, прагнення ефективного судочинства, прагнення справедливості, непотизм, зневага до держави, правовий та політичний інфантилізм, усі ці риси української правової ментальності послідовно формувались під впливом різних історичних чинників. Загальна спорідненість рис правової ментальності, в українців абсолютно різних епох та обставин, дає змогу зробити висновок, що українська правова ментальність формувалась закономірно, послідовно та унікально.

Отже, навіть за умов іноземного впливу, та виникнення великої кількості негативних рис української правової ментальності, аналіз проведений в цій роботі показує, що за умов відсутності нових потрясінь в українському підсвідомому, українська правова ментальність з часом позбудеться більшості негативних рис пов'язаних з іноземним пануванням, та стане на шлях самостійного формування та розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. О. О. Штепа До питання про сутність правової ментальності, Філософські обрії. 2014. № 31, с. 129-139;
2. Новікова Н. Є. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні / Н. Є. Новікова // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. - 2015. - Т. 173. - С. 30-34., URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8834/Novikova_Mentalitet_yak_determinanta.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 15.03.2020);
3. А. О. Рубан Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу, Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, - 2004. - № 40. - 14 др. арк., [Електронний ресурс], URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm (дата звернення 15.03.2020);
4. І. М. Коваль Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект, Науковий вісник 4' 2011 Львівського державного університету внутрішніх справ, с. 454-463, URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2011/11kimfpa.pdf (дата звернення 15.03.2020);
5. Храмова В. До проблеми української ментальності, с. 4, Українська душа: зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. – Київ: Фенікс, 1992. – 128 с.
6. І. М. Коваль, Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету, Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua>, с. 265-272, [Електронний ресурс], URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/32966/1/44-265-272.pdf> (дата звернення 16.03.2020);
7. І. М. Коваль Правовий зміст менталітету, / І. М. Коваль // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. -

2015. - № 813. - С. 119-124., [Електронний ресурс], URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2488/vnulpurn201581320.pdf> (дата звернення: 16.03.2020);
8. Бондаренко О. В. Фактори формування української національної ментальності: соціально-філософський контекст, [Електронний ресурс], URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/623/1/Bondarenko_Ukrainian_national_mentality.pdf (дата звернення 16.03.2020)
9. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження / В. Павловська-Кравчук // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 257–265. – [Електронний ресурс], URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2010_4_26.pdf (дата звернення: 16.03.2020);
10. І. М. Муляр Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект, / І. М. Муляр // Гілея: науковий вісник. - 2015. - Вип. 103. - С. 190-195, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_54 (дата звернення: 16.03.2020);
11. Костан О. В., Руснак В. М. та Бугина В. В., Роль і значення правового менталітету для забезпечення ефективності конституційного законодавства», Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015, Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина II. Том 1, с. 101-104, [Електронний ресурс], URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16860/1/%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D1%8F%20%D1%96%20%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0>

- [%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0.pdf](#) (дата звернення 13.03.2020);
12. Ю. Т. Кириченко Концепції етногенезу українського народу в історичних інтерпретаціях / Ю. Т. Кириченко // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 107. - С. 125-128, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_107_31, (дата звернення: 20.03.2020);
13. Баран В.Д. ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Etnogenez_ukr_narodu (дата звернення: 20.03.2020);
14. Фігурний Ю. С. Наукова модель періодизації походження українців у праці В. Балущка «українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія», Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник», Випуск 122, с. 108-112;
15. Історія України-Руси [Репринтне видання] : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. - Репринтне видання. - . - Київ : Наукова думка, 1991 - 2000.. - (Пам'ятки історичної думки України), Т. 1 : До початку XI віка. – Репринтне відтворення третього доповненого видання (Київ, 1913), 1991. – LXXVI, [8], 648 с., URL: http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0000008 (дата звернення 20.03.2020)
16. М. Бедрій Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання, Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. Випуск 59. С. 50–57 ;

17. Історія європейської ментальності / За редакцією Петера Дінцельбахера. 2-е видання, доповнене / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2019. – 632 с.;
18. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990.—558 с., [Електронний ресурс], URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm> (дата звернення 24.03.2020);
19. Кий // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — Буенос-Айрес, 1959. — Т. 3, кн. V : Літери К — Ком. — С. 631-632. — 1000 екз;
20. Котляр, М. Ф. Русь // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — Т. 9 : Прил — С. — С. 388. — 944 с.;
21. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591с, роки 852-912 [Електронний ресурс], URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit02.htm> (дата звернення 30.03.2020)
22. Бедрій М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі, / М. М. Бедрій // Молодий вчений. - 2014. - № 8(1). - С. 179-184, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_8%281%29_43 (дата звернення: 31.03.2020)
23. [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. — К.: ВУАН, 1935. — Редакція IV. — С. 137-144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.)], [За виданням: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К., 2001. — Том I. — С.173-185.], [Електронний ресурс], URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 02.04.2020);
24. Котляр М.Ф. КИЇВСЬКІ ПОВСТАННЯ 11–12 СТОЛІТЬ, повстання киян 1068, 1113, 1146 та 1157 років [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

- Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл.. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivski_povstannya_11_12_st
(дата звернення: 04.04.2020)
25. «Слово і Діло», Кому моляться українці? Релігійні організації України станом на 01.01.2016 р., [Електронний ресурс], URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/05/02/infografika/kultura/komu-molyatsya-ukrayinczi-relihijni-orhanizacziyi-ukrayiny>
(дата звернення 16.04.2020)
26. І. Луцький, вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої української держави (Київська Русь), Право України 2009 № 10, Історико-Правові нариси, с. 254-260, [Електронний ресурс], URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28705/34-Lutsky.pdf?sequence=1> (дата звернення 16.04.2020);
27. За виданням: Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. Хрестоматія. — К., 1992. — С.195-214; 626-628, [Електронний ресурс], URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm> (дата звернення 16.04.2020);
28. [Літопис руський, Володимир Мономах. Поучення./ Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с.], [Електронний ресурс], URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення 16.04.2020);
29. Конституція України, Документ 254к/96-ВР, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141;
30. О. В. Культенко, А. О. Солоненко, Історико-правовий аспект емансипації фізичних осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, Юридичні і політичні науки, Держава і право Випуск 56, с. 241-250, [Електронний ресурс], URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64449/46-Kultenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 16.04.2020)

31. Саксонское Зерцало Памятник, комментарии, исследования, Ордена Трудового Красного Знамени издательство «Наука», ответственный редактор академик АН УССР В. М. Корецкий, 261 с., 1985 г.
32. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.;
33. З. В. Швед Філософсько-правовий аналіз запозичень у формуванні нормативних систем, Політологічний вісник, 2014. Випуск 72, с. 7-17, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2014_72_3 (дата звернення 22.04.2020);
34. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XVI – XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія / Мар'ян Бедрій. – Львів : Галицький друкар, 2014. – 264 с.;
35. Разумков Центр, Звіт за результатами дослідження «Ставлення громадян України до судової системи», 24 червня 2019, [Електронний ресурс], URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy> (дата звернення 25.04.2020)
36. К. І. Ровинська, Магдебурзьке право як підґрунтя формування місцевого самоврядування на території України, Теорія та практика державного управління. – Вип. 2 (41), Напрями реформування системи місцевого самоврядування в Україні, с. 1-7;
37. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя катеринославської губернії та повіту, с. Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа, текст друкується за виданням: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа.— Одесса, 1842.— 95с., Переклад з російської Т. С. Завгородньої, 1996, Видання www.gorod.dp.ua, [Електронний ресурс], URL: https://gorod.dp.ua/history/doc/korzha_opovid.pdf (дата звернення 27.04.2020);
38. О. О. Штепа Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2015. – № 1 (21), с. 144-148;

39. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі як феномен правового життя України (XVI – XVIII ст.), Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2012, РОЗДІЛ 1 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; філософія права, с. 9-11, [Електронний ресурс], URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16873/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%BA%20%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%A1%D1%96%D1%87%D1%96%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD.pdf> (дата звернення 30.04.2020);
40. Словник української мови: в 11 томах. — Том 5, 1974. — Стор. 341. «Ненажерливий», [Електронний ресурс], URL: <http://sum.in.ua/s/nenazherlyvyj> (дата звернення: 01.05.2020);
41. Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості / Ю. Ю. Калиновський // Гуманітарний часопис. - 2006. - № 3. - С. 75-80. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2006_3_12 (дата звернення 30.04.2020)
42. Українські приказки, прислів'я и таке инше. Спорудив М. Номис. СПб, 1864, 325 с., [Електронний ресурс], URL: https://books.google.com.ua/books?id=_1FdAAAaAAJ (дата звернення: 01.05.2020);
43. Історична політична ментальність українства: проєкція у сучасність / І. Поліщук // *Studia politologica Ucraino-Polona*. - 2013. - Вип. 3. - С. 333-338. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_41 (дата звернення 01.05.2020);
44. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.
45. «Мудрість народна українські прислів'я та приказки», Держлітвидав України, Київ, 1962 р., 155 с.;

- 46.3. Фрейд Тотем и Табу Психология первобытной культуры и религии, перевод. М. В. Вульфа, Алетейя, 1997, - 224 с.
47. Русина О.В. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. – URL:
http://www.history.org.ua/?termin=Velyke_Kniazivstvo_Lytovske (дата звернення: 11.05.2020)
48. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / І.П. Лихолат ; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. — К., 2001. — 19 с. — укр., Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9B%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%82%20%D0%86.%D0%9F. § (дата звернення: 10.05.2020);
49. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.